

शुद्धि पत्रं ।

पत्रं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१	४	आनन्तयो	आनन्तया
”	”	भव	भवं
७	१८	नस्य	वस्य
”	२२	putport	purport
८	४	शुति	सुति
१०	२४	वक्त्रादिव्व	वक्त्रादिव्वे
३५	१६	ri	ri
३६	४	syllable	vowel
३८	१	शौद्धदणि	शौद्धौदणि
४०	१६	प्राप्त	प्राप्ते
”	२४	स्थान	स्थाने
५०	६	पस्य	फस्य
”	२४	दए	दएव
५६	१२	proceeding	preceeding
”	१३	do .	dv
५७	२	लुम्बा	लुम्बा
६०	२५	दत्त	दत्तु
६२	२०	॥ त्तंम्या इत्यादि	॥ ट. त्तंसा इत्यादि
”	२६	वद्दो	वद्दो

६२	२३	णट्	णट्
६३	२१	त्तद्धयो	त्तद्धयो
८८	१०	in all the cases	before all the case affixes
११२	१	उकारान्त	उकारान्त
११७	१२	दुर्ध्वाभा	दुर्ध्वाभा
१२८	१८	several pronouns	several persons
१२०	१५	स्रत्त्वं	स्रत्त्वं
१२१	१८	विशेष नियमानु	विशेष नियमानु
१४४	२	सिप	सिच

PREFACE

The word *kāvya* in Sanskrit has a more extensive ^{signification} than the word poetry in English. Our ancient authorities paid greater attention to the spirit of the composition than to its external form. The rhythmic structure of composition was not considered essential to its being classed among the *kāvyas*. Thus the author of *Śhikṣā Darpana* divides *kāvyas* into two classes viz — *Drīṣya* or what is to be seen (represented on the stage) and *śraīya* or what is to be heard. All dramatic poems come under the former, while epic and lyric poems are included in the latter.

The *Dīvyakāvya*s or dramas are of twenty eight varieties, of which ten are called *Rūpakas* and the rest *Uparupakā*.

Every *Dīvyakāvya* is composed partly in Sanskrit and partly in Prakṛita.

It is needless to speak here about the Sanskrit. My remarks accordingly will be confined to the Prakṛita. Prakṛita, according to Hemchandra is derived from *prakṛita* "the Sanskrit." Prakṛita is a common name given to all the different dialects originally derived from the Sanskrit such as the Mahāraṣṭrī, Saurasenī &c.

Modern philologists have not yet satisfactorily solved the question whether these dialects are derived directly from the Sanskrit or (through) some of its corruptions. It is contended by some that Pāli was the medium through which all the Prakṛita dialects came into existence others, consider it more reasonable to hold that the Prakṛita dialects have been directly derived from the Sanskrit. This question has been discussed in the introduction to my *Hīndī Vyākaraṇa* in Bengall, and what I have said there I need not repeat.

So long as the Sanskrit speaking *Aryans* were confined to their favourite home of *Brahmavarta* no great confusion of this language was possible. But when they began to emigrate into different parts of India the pure Sanskrit Euphony became affected by the climatic and other influences of the several places to which they resorted. Thus several dialects differing from each other in minute points gradually sprang up under the common name of *Prakṛita*.

The number of these dialects necessarily increased with the extension of the emigration. Thus professor Cowel in his introduction to Bararuchi's grammar says "the later grammarians include many varieties under the name (Prākṛita) but most of them are probably the subtle refinements of a later age, as the older the grammarian is, the fewer we find the dialects to be, and the oldest Vararuchi has only treated of four"

Lalla Dikshita, in his commentary on *Mṛcchhakatika* says —

“केषादिनामे चतसो भाषाः । शौरसेनी चवन्निका प्राच्या सागथ । केषादि
स्मते “सागथप्रवृत्तिना प्राच्या शौरसेन्यर्द्धसागधी वाङ्मयीका दाक्षिणत्याश्च सप्त भाषा
प्रकीर्तिता ” ।

‘Some say there are only four varieties of the Prākṛita language, viz — the *sauraseni*, the *arantia*, the *Prāchyā* and the *Māgadhi*, according to others there are seven, as the *Māgadhi*, the *aranti*, the *prāc̄h̄yā*, the *sauraseni*, the *ard̄dha māgadhi*, the *bāhlika* and the *dakshinditya*

It is obvious from the above that the number of prākṛita dialects increased gradually and not all at once

However we must not suppose that the different Prākṛita dialects differed from the mother Sanskrit in no other way than through the necessary influence of time and place. Many such dialects received more or less, copious accessions of words and forms from the aboriginal and foreign languages with which they in process of time came into contact. Thus the Prākṛita dialects in later times came to be of three classes viz — *Tadbhava*, *Tatsama* and *Desi* * *Tadbhava* means one mainly and directly derived from the Sanskrit, *Tatsama* means one which retains the same form and euphony as the Sanskrit, and by *Desi* we understand those dialects of which an aboriginal dialect forms the ground work. All *Desi* dialects are called by a common name *apabhraṅśa*

Of all the Prākṛita dialects *mahārāṣṭri* undoubtedly is the chief, and it is in this dialect that the beautiful works like the *setubandha* &c are composed † The other Prākṛita dialects follow the *Mahārāṣṭri*,

* “सदभवस्तत्समोदेशीत्यनेकप्रकारम्” । इति २५० ।

† “सागराद्योक्तं भाषां प्रकृतप्रकारं विदुः सातः सुप्रविज्ञानां सेतुबन्धादियस्य”
इति २५० ।

only differing from it in some minor particulars. Next in importance to the *Mahāraṣṭrī*, we may mention the *sauraseni*, *māgadhi*, *paśchāchi* and *apabhraṃśā*. *Mogadhī* again has a subdialect called the *aīdhamaḡadhī*. *Apabhraṃśā* appears to be the general name of the following dialects, viz — *nāgara*, *upanāgara*, *dīābīda* (or *sindhī*), *takkā malatī*, *pañchālī*, *lālāndī gurjarī*, *drābīdī*, *baṣṭālīkī*, *lāncā*, *ab'irī sāvārī** &c

Hemachandra, the great grammarian of Prakṛita dialects, treats of *apabhraṃśā* only generally, but the authors of the *Kalpalatikā* and other grammars give separate rules for each of the different dialects that come under the term.

Whether the pure Sanskrit language remained a spoken dialect for any great length of time even in its native land the *Brahmavarta*, seems to be open to question. But that the learned and the higher classes long continued to use it in their daily conversation and exchange of thought, may be assumed from the universal practice of the dramatists in putting the divine language into the mouth of their higher personages.

It was the peculiarity of our ancient forefathers to bind every practice by rigid rules, so that even when the reality had ceased to exist no departure was allowed from the practice of dramatic representation having the sanction of ages. In the same manner, any uniformity or fanciful excellence which they thought they had discovered in a people speaking a particular dialect, came to be regarded as inherent in them forever afterwards and the work of a dramatist who ventured to violate any of such recognised principles was pronounced unfit to be considered a classic.

Mark how boldly and dogmatically the author of the *Sahitya Darpana* regulates the application of the different Prakṛita dialects in a drama.

“High born and educated persons must speak the Sanskrit and women similarly circumstanced are to speak the *Sauraseni* dialect. Those latter however should employ the *Mahāraṣṭrī* in their songs and verses. The *māgadhi* is mentioned as the tongue of those who move

* It will be observed that the names of the different Prakṛita dialects mostly refer to different territorial divisions.

in the inner apartment of a king The dialect of servants, princes, and merchants is the half *Māgadhī*. The *Prāchya* (eastern i.e. *gandīya*) is the dialect of the *Vidūshaka* and others, and the *Abanti* of the gamblers. *Drāvidī* or the southern dialect is spoken by the soldiers and gamblers. The *Sākāri* should be used by the left-hand brother in law of kings, by the *Sakas* and others. The *Vahlikī* dialect belongs to the people of northern India, and the *Chāndali* to the *Chandals* and others. The *Ābhāri* and *Savāri* are spoken by workers upon wood and by charcoal makers. The *Paisachi* is the tongue of the *Pisāchas* and also of female attendants (see *Sahityadarpan*, chapter vi.)

The different dialects of the *Prākṛita* are so copiously employed in the *Sanskṛita* dramas that it is impossible to go through an ordinary work of this species of composition without a fair acquaintance with the main principles of those dialects. A comprehensive *Prākṛita* grammar is accordingly much in request among *Sanskṛit* Students.

There already exist a good many works on the *Prākṛita* dialects such as the *Prākṛitaprakāśa* of *Vararuchi*, *Prākṛitalakṣhmaṇa* of *Chanda*, *Prākṛita sarvaswa* of *Mārkaṇḍeya*, *Prākṛitātādhyāya* of *Hemachandra*, *Prākṛita sanjīvanī* of *Vasāntraj*, *Prākṛita lankeswara*, *Prākṛitakālpalātika* &c. Besides we find in the *Prākṛita sarvaswa* of *Mārkaṇḍeya* names of many former grammarians, such as *Sākalya*, *Sarata*, *Kahala*, *Bhāmaha* &c whose works appear to be however no longer extant.

Of the extant works many still lie buried in manuscripts, a few others which have been published by *European scholars* are inaccessible to students of moderate means. Moreover the system adopted in these works is so repulsive and unmethodical that even a devoted student can only with great difficulty benefit by them.

With a view to remove these difficulties from the path of the reader of *Sanskṛit* dramas, I have ventured to compile the present *prākṛita* grammar. In it I have adopted an entirely new system, with what success it is for the public to judge.

I beg to mention that the work is mainly a compilation from almost all the extant works on the subject. I lay claim to no originality save the entirely new method of arrangement and treatment of

the subject The system pursued by me may be explained in a few words —

(a) Unlike the ancient grammarians, who have generally laid down rules for the different Prākṛita dialects in separate chapters, I have adopted the simpler plan of treating the Māhārāṣṭri or the main dialect of the Prākṛita in the body of the work, showing in notes its points of difference with other dialects

(b) Instead of following the ancient authors in giving rules that are applicable only to the forms of special words, I have preferred giving a list of those words with their Sanskrit and Prakṛita forms *side by side* It is hoped much unprofitable trouble to the learner will be saved by this means

(c) I have given, in easy Sanskrit, rules for the declension of nouns and conjugation of verbs, and like modern grammarians illustrated these rules by showing declensions of similar classes of nouns as well as the conjugation of similar classes of verbs

In order to make the work more widely useful English version of almost every sentence has been interpolated, though at the cost of making it a little too bulky

The mighty impetus given to the study of the Sanskrit language by the direct encouragement of our Enlightened Government and the indirect encouragement afforded by the example of the German linguists, is a subject of deep congratulation and the consciousness of having endeavoured to contribute in a humble way to the attainment of a dear object, will amply repay me for the time and labour I have given to this compilation

I cannot omit to mention here that my deep obligations are due to my esteemed friend Babu Sasibhushan Mukerjee M A, B L., professor of the Government College, Lahore, who has kindly revised the work in its passage through the press and has given me valuable suggestions which while materially diminishing my labours, have rendered the work more complete than it otherwise would have been

RHISHIKESH BHATTACHARJEE

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदाम लक्ष्मणार्जुनः.

संस्कृत पाठशाला.

→ १२५, गुलाबबाकी, मुम्बई, ४००००५

प्राकृत-व्याकरणम् ।

साधारण नियमाः ।

। अथ प्राकृतम् ॥ १ ।

अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधिकारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृत, तत्र भव-
तत आगतम्वा “प्राकृतम्” प्राकृते च प्रकृति, प्रत्यय, लिङ्ग, कारक,
समास, संज्ञादयः संस्कृतवदेदित्याः ।

The word 'Atha' 'अथ' means both proximity and de-
pendence on subsequent rules (अधिकार) Prakrita is a
common name given to the dialects which sprang up or
were derived from "Prakriti, the Sanskrita." There is
no difference between the radical forms of words, the
affixes, the genders, cases, samasas and nouns, &c. of the
Sanskrita and those of the Prakrita.

प्राकृतमधिक्रियते Hence prakrita dialects are to be illus-
trated by the following rules :—

॥ लोकादवगन्तव्यः ॥ २ ।

प्राकृते वर्ण-समाधायो लोकादवगन्तव्यः । यथा—

(१) अत्र ऋ, ॠ, ए, ऐ, औ इत्येतान् विहायापरे खरा विद्यन्ते ।

(२) ङ, झ, ञ, ष, न, य, इतेरते थञ्जनवर्णा प्राकृते न सन्ति ।

परं वर्गमयुक्तयो ङं औ र्थवहारः क्वचिद् दृश्यते ।

(३) प्राकृते भिन्नवर्गीयानां वर्णानां परस्परं संयोगो न भवति । यथा

त्क, प्क, त्ठ, क्य; क, क्क, स्क, क्क; इतेरतेषां क्क इति रूपं भवति ।

ङ्ग, दग, ग्र, ग्य, य, गं, ह्ग इतेरतेषां ग्ग इति रूपं भवति । इतरादि;

पञ्चम-वर्ण-संयोगश्चात्र विरल एव ।

(8) अत्र स्वर रक्षित व्यञ्जन नास्ति ।

The following are specialities of the 'Prakrita' and must be known from other sources than the Sanskrita

(1) It retains all Sanskrita vowels except ए, एह, ए, ऐ and औ

(2) The Prakrita discards the following consonants ङ, ञ, ष, घ न, य, but sometimes the use of ङ, ञ, may be seen in their combination with letters of their own class

(3) The Prakrita avoids union of two consonants of different classes and only a few words are found with letters combined with the fifth letters of their own class

(4) No mute consonants occur in Prakrita, all are vocalized

इदमपि च लोकादवगन्तव्यं यत् प्राकृते द्विवचनं चतुर्थी च न भवत ।

Be known that the Prakrita has no dual number nor the dative case (the latter being replaced by the genitive)

॥ वङ्गलम् ॥ २ ।

वङ्गल मित्ताधिकृतं वेदितव्यं, आशास्त्र परिमत्तम् ।

Bahula 'वङ्गल' is a term generally meaning 'variously' or 'optionally'. It must be understood that this (*Bahula*) is to be implied in the succeeding Sūtras till the work is finished.

॥ दीर्घं ह्रस्वौ मियोवृत्तौ ॥ ४ । १ ।

१ । एतदध्यायस्थितं इदमख्यं तिलकं दृश्यताम् । See the notes on the tenth Sūtra of this chapter शौरसेन्यादौ नैवविधिरस्ति । This rule does not apply to Sauraseni or other Prakrita dialects

वृत्तौ समासे, खराणां दीर्घं ह्रस्वौ वज्जल भवत । मिथ परस्पर
ह्रस्वस्य दीर्घा दीर्घस्य च ह्रस्वः ।

Some times in *Samasa* or compound words a long vowel is converted into a short one and a short into a long as—अतावेद्, (अन्तर्वेदी), सत्तावींसा, (सप्तविंशति) कचिन्न भवति, sometimes such change does not take place as जुवद्अणो, (युवतिजन), कचिद्विकल्प, and in some instances it is optional as पर्द्हर, पद्हर (प्रतिगृह) एर्द्सोत्त एद्सोत्त (नदीश्रोत), वज्जमुद्, वज्जमुद् (वज्ज[धू]मुख), कषडर, कषडर (कर्ण पुर), शिरोवेअणा, शिरोवेअणा, (शिरोवेदना), पीआपीअ पिआपिअ (पीतापीत) सरोरुद्, सररुद् (सरोरुद्), भुअवत्त, भुआवत्त (भूर्जपत्र) पञ्चिवद्, पञ्चिवद् (पञ्चोपति), गामणीसुओ, गामणिसुओ (गामणिसुत), अतडर, अतेडर (अन्त पुर), अक्खडहिणी, अक्खोहिणी (अचौ-हिणी),

॥ पदयो सन्धिर्वा ॥ ५ ॥

सङ्गतोक्त सर्वं सन्धि प्राकृते पदयोर्थव्यत्ययविभाषया भवति ।

When two words come in immediate conjunction, all sorts of union (सन्धि) under the rules of the Sanskrita grammar, are optional in the Prakrit, as दहिँ ईसरो, दही-सरो, (दधीश्वर), वासेषी, वास इमी, (व्यासर्षिः) पदयोरितिकि ? Note that the above rule applies to the case of immediate conjunction of two words, for there is never any union in one word, as पाचो, (पाद) ।

॥ न युवर्णमास्त्रे ॥ ६ ।

इवर्णमा उवर्णमा चाऽस्त्रे वर्णे परे सन्धिर्न भवति ।

The letters इ (i) and उ (u) do not unite with vowels of different kinds as विद्य, (इव) ; मधुइं, (मधूनि) ; अस्त्र इति किं ? Why did we say that i and u do not unite with vowels of different kind ? for the union takes place with vowels of the same kind, as पुङ्गवीस (पृथिवीस) ।

॥ एदोतोः खरे ॥ ७ ।

एकार ओकारयोः खरे परे सन्धिर्न भवति ।

The vowels (e) ए and (o) ओ do not unite with any vowel which is in immediate conjunction with them, as देवीए एत्य (देव्याश्च) ; एओ एत्य, (एकोऽत्र) ।

॥ खरखोद्धृत्ते ॥ ८ ।

व्यञ्जन-संभ्रक्तः खरो व्यञ्जने लुप्ते योऽवशिष्यते, स उद्धृत्त इषोच्यते खरख उद्धृत्ते खरे परे सन्धिर्न भवति । The word *udvritta* means here a vowel which remains alone after its inherent consonant is elided. An *udvritta* vowel does not unite with any vowel coming before it, as गुहश्चडलनारी, (गुहक कुलनारीः), णिमाश्चरो, (णिमाश्चरः); क्वचिद्विकल्पः in some instances this rule is optionally applied, as सुचरिसो, खरिसो, (सुपुरुषः); क्वचित् सन्धिरेव, In some special instances the union (सन्धि) must take place, as चक्राच्यो (चक्रवाक) ।

॥ त्यादेः ॥ ९ ।

तिवादीनां खरमा (खरे परे) सन्धिर्न भवेति ।

The vowels of the affixes *ti* (ति) & *c*, do not unite with any vowel, as होइइह, (भवतीह) ।

॥ लुक् ॥ १० । १ ।

स्वरस्य स्वरे परे बहुलं लुक् भवति ।

When a vowel comes after another vowel the latter is elided optionally, as तिश्चमीमो, तिश्चसईमो, (चिदशेषः); राउलं, राश्चउलं (राजकुलं); तुइइं, तुइश्चइं (तवाइं); मइइं मइश्चइं (ममाइं); पावइण, पाश्चवडणं (पादपतन); कु भारो, कु भश्चारो (कुंभकारः); पवणुइश्च पवणोइश्च (पवणोइतम्); १ सो

(1) प्राकृत प्रकारे सूत्रमिदं किमप्याधिकमुद्दिचति यथा 'समा वधामज लोपविशेषा यञ्जन्' । (प्रा० १३।१५) समौ वर्धमानानामचां स्थाने अञ्जविशेषा लोपविशेषाथ यञ्जन् भवति । सूत्रस्यास्य अथा स्थानेऽञ्जविशेषा अथा लोपविशेषायेति अशद्वयं वर्धते तदत्र सूत्रद्वयेन युक्तमस्ति एतदध्यायान्तर्गतं चतुर्थं सूत्रेण प्रथमास्य व्यक्तिरेण च द्वितीयांशम् । In Prakritaparakasa we find this Sutra somewhat more comprehensive for 'when vowels are in Sandhu or in a state of immediate conjunction, various kinds of vowels and elisions arise' This Sutra has two parts: (1) appearance of various kinds of vowels, (2) that of elisions, for the first part we have the 4th Sutra of this chapter, and for the second the present one शौरसेन्यादीन्नेवविधि This rule does not apply to Sauraseni or other Prakrita dialects

(२) प्राकृत प्रकारे चावाधिक पाठो वर्धते यथा 'सयोगे परे सञ्चञ्च पूर्वस्थाचोऽलोप ।

When a conjunct consonant follows, it is always the first of the two meeting vowels, which is elided, as णत्वि (नात्वि) ऽ सङ्ग मी (सङ्गान्ति) &c, क्वचिद्व्यं क्वचिदन्यदेव यञ्जन्नुद्दिचत् । तेनान्यदपि क्वाचदिकं कार्यं भवति, From the use of bahula, or 'variously' in the sutra we conclude that these changes are in some cases absolute, in others they admit of different forms, hence when other forms are met with, they are still to be considered as provided for in this Lakshana or Sutra, प्राकृतकल्पयति

श्रमणं, सौश्रमं (सौकुमार्यं); अन्धश्रारो, अधारो (अन्धकारः);
खन्दश्रारो, खदारो (स्कन्दावारः), पात्रवोडं पावोड (पादपीठ) ।

॥ अन्य व्यञ्जनस्य ॥ ११ ।

शब्दानां यदन्य व्यञ्जन तस्य लुग् भवति ।

A final consonant is generally elided; (exception is observed in the case of *m* & *n* which always become *Anusvara*) as जाव, (यावत्) ताव, (तावत्) जमो, (यज्.) ; नह (गभ) ; सरौ (सरस्) ; (कस्मौ) कस्मान्, समासेतु वाक्य विभक्तय-
पेक्षाया मन्यत्वं मनन्यत्वं वा तेनहि—The finality in the com-
pounded words, is determined according to their declension (विभक्ति) 1 e, the final consonant of the words forming a samasa is also elided, as—सभिरु, (सङ्घिबु.), एद्गुण.
(एतद्गुण.) ॥ १ ।

न श्रुदोः ॥ १२ ।

श्रुत्. उत् इतोतयोरन्यस्य व्यञ्जनस्य लुक् न भवति ।

कायागत-परं परस्वोगस्य होत्रस्य संयोगे परस्मिन्नि शब्दो पुंस्य स्यात् । एकारस्य
एकार ओकारस्य उकार 10 1 (र) and u (उ) are substituted for e
and o respectively when a conjunct immediately follows, as मरन्दो
(मरेन्दु) ; कणुपुषलं (कणीत्पल) ।

(१) प्राकृत प्रकारे एवमिदमित्यस्य यथा "अन्यस्यदल" इति सूत्रस्य तुल्यरूपे
शक्तिवन्तु वेति निवृत्त" इत्येतद्वचनम् । In Prakritaprasasa this Sutra has
a slight different form with the same meaning as—Antyasya Halah
it adds वेति निवृत्त" 1 e the option of the preceding Sutra ends here.
अन्यस्यदलं प्राकृते वल्लभा शब्दा न सन्तीति ध्वनितम् ।

The final t of the words (घृत) *srut* and उत् *ut* is not elided a, as—सद्दा, (अद्दा), उष्यं (उन्नय) ।

॥ निरु दुरोर्ब्वा ॥ १२ ।

निरु दुरु इतेतयोरेव्य यञ्जनस्य वा न लुग् भवति ।

The final r of *nir* (निर) and *dur* (दुर) is elided optionally, as—णिस्रह, षीसह (निस्रह), दुस्सहो, दूसहो (दुस्सह) ।

॥ स्वरेऽन्तरस्य ॥ १४ ।

अन्तरोनिर्दुरस्यान्य यञ्जनस्य स्वरे परे लुक् न भवति ।

The final r of *Antar* (अन्तर) *nir*, (निर), and *dur* (दुर) shall not be elided if followed by a vowel, as अन्तरापा, (अन्तरात्मा), णिरतर (निरन्तर), दुरुत्तर (दुरुत्तर), १

॥ खियामादविद्युत् ॥ १५ । २ ।

विद्युत् शब्द वर्जयित्वा खियां वर्त्तमानस्य शब्दस्यान्य यञ्जनस्यात् न भवति, लुगपश्चाद । चा (á) is substituted for the final conso-

(१) प्राक्तन प्रकारेभ्योऽन्यपि सौप विधायक सूत्राणि दृश्यन्ते । यथा उदुम्बरे दोर्दोप" (१।१) In *ulumbara* *du* is elided as उवरं कलायमे यस्य वा (१।१) In *kalajasa* *ya* is optionally elided, as कालास कालासर्षं, भाजने लक्ष्य" (४।१) In *Bhajana* *ja* is optionally elided as भाष भाष्य; यावदादिषु मध्य" (५।४) In the words *yarat* &c. *v* is optionally elided as—जा जाव, सा ताव; पापवचो पापवचो (पापवत्) अनुत्तमो अनुत्तमो (अनुवर्त्तमान); जीवम जीविम (जीविम); रथ रथ (रथम्); रथ रथ (रथ); कुलथ कुलथ (कुलथम्) ।

(२) प्राक्तन प्रकारे सूत्रमिदं द्विधा विभक्तमस्ति । यथा खियामात्" (०।४) "न विद्युत्" (१।१) Bararuchi's grammar contains two *Sutras* on this purport instead of one as— *striyam át*" (7ch.4) and "na vidyuti" (9ch.4)

nant of a feminine word, except that of *vidyut* (विद्युत्) The "elision" of the preceding sutras ends here, thus सरिन्ना, (सरिन्), पडिबन्ना, (प्रतिपत्), सपन्ना (सम्पत्), वान्ना, (वाच् वा वाक्), वङ्गनाधिकारादिषु पृथुतर 'य' श्रुतिरपि । The 'option' being continued, we find in some instances that the letter & चा is uttered as if accompanied with *ya* (य) as सरिया, पडिबिया, इत्यादि ।

॥ रोरा ॥ १६ ।

स्त्रियां वर्त्तमानस्य रेफस्य 'रादेशो वा भवति । आन्वापवाद । १ ।
रा (rī) is substituted for a final r in a feminine word as सिरा, धुरा, पुरा ।

॥ चुधो हा ॥ १७ ।

चुत् शब्दस्यान्त व्यञ्जनस्य 'हा'ऽऽदेशो भवति ।
The final consonant of the word *!shut* (चुत्) is changed into 'हा' as चुहा (हत) ।

॥ शरदादेरत् ॥ १८ । २ ।

In the word *śarat* (शरत्) & a (य) is substituted for the final consonant as सरय, (शरय), भिसय भिषक,

॥ दिक् प्रावृषो स ॥ १९ । ३ ।

एतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य सो भवति ।

१ सूत्रनिर्दिष्टं प्राकृतं प्रकारं समरूपं दृश्यते । Prakṛita Prakāsa contains this sūtra without any addition or alteration (see Sch 4 of Pra)

२ प्राकृतं प्रकारं सूत्रनिर्दिष्टं भिन्नार्थकं निम्न स्वरूपं वर्त्तते यथा In Prakṛita Prakāsa the corresponding sūtra is of different form and teaches us entirely a different thing as शरदो र् d र् is substituted for the final त् of sarat. as सरदो ।

३ Prakṛita Prakāsa contains this sūtra in the same form (see 11ch.4)

स 'sa' is substituted for the final sibilant of *dis* (दिष्) and Právrish (प्रावृष्); as दिसो (दिष्), पाउसो (प्रावृष्);

॥ आयुरप्सरसो वा ॥ २० ।

एतयो रनव्यञ्जनस्य सो वा भवति ।

Sa स is optionally substituted for the final consonant of the words *áyush* (आयुष्) and *apsaras* (अप्सरस्). As दीहाउसो, दीहाउ, (दीर्घायु) अप्सरसो, अप्सरा, (अप्सरस),

॥ मोऽनुस्वारः ॥ २१ । १ ।

अन्यमकारस्यानुस्वारो भवति ।

Anusvara (अनुस्वार) is substituted for final *m* (म); as जलं, फलं, क्वचिदनन्दस्यापि In some instances *m* म, though not a final one becomes an *anusvara* optionally; as वणम्मि वणमि (वने),

॥ वासुरे मथ ॥ २२ । २ ।

अन्यमकारस्य खरे परेऽनुस्वारो वा भवति । पक्षे लुगपवादः मस्य मकारस्य ॥

When a vowel immediately follows, the final *m* (म) becomes *Anusvara* optionally. If no *Anusvara* is substituted *m* remains unchanged, or in other words, Sandhi in this case is allowed: as फलं आहरद्,

१ प्राकृत प्रकारे खचमिद् किञ्चिद्भिन्नाकार दृश्यते यथा "मोविन्दुः" (११च ४)

A little difference is seen in the form of the corresponding sūtra of Prakṛita Prakāsa as "mo Vinduh" (12ch 4)

१ एतद्वि खल प्राकृत प्रकारे भिन्नास्ति विद्यते यथा "अचिमथ" The corres-

ponding sūtra of Prakṛitaprakāsa is "Achimaacha" (13ch 4)

फलमाहरद्, (फलमाहरति) :—वज्रलाधिकारात् अन्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः The option being carried on any other final consonant besides *m* म, also becomes *m* म, as वियक् वीसुम्; पृयक् पिहम्, सम्यक् समम् ।

॥ ड, ञ, ण नो व्यञ्जने ॥ २३ ॥ १ ।

ड, ञ, ण, न इत्येतेषां स्थाने व्यञ्जने परेऽनुस्वारो भवति ।

Anuswara is substituted for the nasals ड, ञ, ण, न when a consonant follows, as —पत्ती, (पङ्क्ति); परमुहो, (पराङ्मुख), कचुओ (कङ्कुक); वचण (वञ्जनम्); समुहो, (षण्मुख); उक्कठा, (उत्कण्ठा); कसो, (कन्ध) असो, (अन्श);

॥ वक्रादावन्त ॥ २४ ॥ २

वक्रादियु यथादर्शन प्रथमादेः स्वरखान्त आगमोरूपोऽनुस्वारो भवति ।

In the words *Vakra* &c, *Anuswara* is inserted as an augment (आगम); as वक्र (वक्र), तम (वसत), असू (असु), मसू

१ प्राकृत प्रकारे नञोर्दन्ति" इत्येव सूत्रमस्ति । महत्तिसु नकार अकारयोर्दन्तिपरतो विलुभेवति मकारश्च । (१४ अ४) The corresponding sutra of Prakṛita Prakasa teaches us that *Anuswara* is substituted for न न and न् न only when a consonant follows, and so also is म म as कसो कसो (कच) वच वचन (वचन) ।

२ In Prakṛitaparakasa the corresponding sutra is 'वक्रादियु' (Pra १४ अ ४) In Prakṛita-kalpa-latika, *Vakrasū* class (वक्रादियु) is thus enumerated वक्रसूच वचसूच असू पृष्ठाविमुक्तो मृष्टिर्भेनसिनी, खरं, वृत्तपतिवृत्त यथा निवचन दर्शनसंज्ञ वक्रादिष्वसमाद्य ।

(अशु); गुंठी (गृष्टि), मथ (मत्तं); पुच्छं (पुच्छं); गुच्छं (गुच्छं);
 मुड (मूड्ढन्); फंभो (सर्गः); बुधो (वृभः); ककोडो (कर्कोट)
 कुंपल (कुम्पल); दंसण (दशनं); वणो (वर्णः); अमो (अय्य);
 विच्छिओ (वृथिक); मंजारो (मार्जार); एषु आद्यस्य; वयसो
 (वयस्य); मणमिणी (मनस्विनी); मणमिसा (मनसिसा); पडिसुदं
 (प्रतिश्रुत); पडिसुआ (प्रतिश्रुत) एषु द्वितीयस्य; उवरि, (उपरि);
 अहिमुंको (अभिमुक्त)।

॥ क्वास्वादेर्णस्त्रोर्वा ॥ २५ । १ ।

क्वाया स्वादीनां च यो णः सुथ तयोरनुस्वारोऽन्ते वा भवति ।

१ प्राकृत प्रकारेऽभिप्रायैकमेव सूत्रं वर्तते, यथा क्वाण (२२ अ०) क्वा स्त्रान्ते णए
 स्त्रान्ता *una* is substituted for *ktwá* (the affix of the indeclinable past
 participle) (see pra 23ch 4) यथा घेऊए (गुडीला) घोऊए (गुला) काऊए (कुला) ;
 राऊए (दला) ।

कल्पसतिकामने 'काऊए' इत्यादिबर्जं क्वा स्त्रान्ते गुंठु गुणौ स्त्रान्ता *According to*
Kalpa Latika except a few cases as सुचिकण (शुला) काऊए (दला) *tunara*
(गुण) and *tunra* are substituted for the affix *ktwá* (क्वा) as घेगुं घेगुं
 (गुडीला) ; कल्पसतिकायां निम्नलिखितानि सूत्राणि सन्ति *Kalpa Latika* has the
 following sutras उयाए कापि वक्तव्य यथा घउथाए (मधीला) ; घोऊआए (गुला) ;
 " गवतोर्वतोर्वा । गवत प्रत्यये वत् स्त्रान्ते वत् स्त्रान्ता *Dantak* (वत्) is substituted
 for *bat* (वत्) of the affix *ktabat* (गवत) as कषवन्तो (कतवान्) ; गषवन्तो (गत
 वान्) ;

गोरधेन्यां 'क्वा' स्त्रान्ते एथ दूणौ स्त्रान्ता *In Sauraseni dialect* *iya* (इय) and
duna (दुण) are substituted for the affix *ktwá* (क्वा) as भनिय भोदुण (भूला) ;
 पैशाद्यान् 'दूणास्यात्' *Paisáchi* *tuna* is substituted for *ktwá* (क्वा) as
 मंदुण (गला) ।

N ण and su सु of the affixes ktwá (क्त्वा) and suadi (खादि-सु, औ &c) have optionally *Anusvara* on their top, as—क्त्वा-काऊण, काऊण, (हत्वा); खादि-वच्चेणं, वच्चेण (वृच्चेण); वच्चेसु वच्चेसु (वृच्चेषु);

॥ विशत्यादेर्लुक् ॥ २६ । १ । १

विशत्यादीनामनुस्वारस्य लुग्भवति ।

The *Anusvara* (अनुस्वार) of *vinsati* &c is elided as वीशा, (विशति); तीसा (त्रिशत्); सक्त्र (सकृत्); सकारो (सस्कार.); सत्तु, अ (सस्तु),

॥ मासादेर्वा ॥ २७ ।

मांसादीनामनुस्वारस्य लुग् वा भवति ।

In such words as *Mānsa* मांस &c the use of *Anusvara* अनुस्वार is optional as मास, मम (मांस); मासल, मसल (मांसल); कामं, कस (कांस); पास, पस (पांस); कह, कह (कथ); एव एव (एव); णूण, णूण (नून); कि, कि (किम्); इआणि, इअणी दाणि, दाणि (इदानी), समुह, समुह (समुख); किसुअ, किसुअ (किशुक); सीहो, सिघो (सिह);

१ कल्पलतिकार्या सूत्रस्यास्यैव रूपमस्ति In kalpalatika the corresponding sutra is as follows "लुग्विन्दो विशति सनेषु दीर्घादे The *Anusvara* अनुस्वार of such words as *vinsati* and the like is elided and the initial vowels become long, वीशर् दीसा &c, (विशति), वामनाचार्यस्य मते कैवल्यस्य सूत्रे कश्चन शब्देषु नित्यमनुस्वारो लोपः ।

॥ नृसामदानशिरो नमः ॥ ३० । १ ।

दामन्, शिरम्, नभम्, वर्जितं सकारान्तं नकारान्तश्च शब्दरूपं पुंसि प्रयोक्तव्यम् ।

Nouns ending in *n* and *s* except *Daman* (दामन्), *Siras*, (शिरम्), and *Nabhas* (नभम्), are to be used in the Masculine gender only the final *n* and *s* being elided (see sut: a 10)

मान्तः-जम्भो (यजम्); पश्रो (पयम्); तमो (तमम्); तेश्रो (तिजम्); सरो (सग्म्); नान्तः जम्भो (जन्मन्) नम्भो (नर्मन्); कम्भो (कर्मन्); वम्भो (वर्मन्); अदाम, शिरो नम इतिकि ? Why did we except the words *Daman*, *Siras*, and *Nabhas* ? examine the following दाम (दाम), शिर (शिरः); नह (नभ); यच्च "वचं (वचम्); सुमण (सुमनम्); सधं (शर्मन्), चधं (चर्मन्)" इति दृश्यते तद्वृत्ताधिकारात्, option being carried on, some nouns of the above mentioned classes are also found in the neuter, as वच, सुमण &c.

॥ वाङ्मयवचनाद्याः ॥ ३१ ।

अक्षिपर्याया, वचनादयश्च शब्दाः पुंसि वा प्रयोक्तव्याः ।

Words having the same meaning with *aksha* (the eye) and those belonging to the *achana* class, are optionally used in the masculine gender ; as अक्षी, अक्षीर् (अक्षि); अगुल्यादि पाठादक्षिणः खोलिङ्गेषु, the word *Akshī* being

enumerated among *Anguli &c.*, is also used in the feminine gender as एसा अक्षी; चक्खु, चक्खुर्दं (चक्षुः); एअणो, एअणं (नयनं); लोअणो, लोअणं (लोचनं) १ वचनादि-वअणो, वअणं (वचनं); कुलो, कुलं (कुलं); माहाणो माहाणं (माहात्म्यं); इत्यादि ।

“पृष्ठाच्चि प्रश्नाः स्त्रियां वे”ति केचित्, According to some authorities the words *Prishtha* पृष्ठ, *Alshi* अक्षि and *Prasna* प्रश्न are used optionally in the feminine gender, as पुष्टी, पुष्टं (पृष्ठं), अक्षी, अक्षं (अक्षि); पणहा, पणहो (प्रश्न) ।

॥ गुणाद्याः क्लीबे वा ॥ ३१ ।

गुणादयः क्लीबे वा प्रयोक्तव्याः ।

The words *Guna* (गुण) &c, are optionally used in the neuter gender गुणं, गुणो (गुणः); देवं देवो (देव.); मंडलगं मंडलगो (मंडलायः); कररुद्धं, कररुद्धो (कररुद्धः);

॥ वेमोज्जल्याद्याः स्त्रियाम् ॥ ३२ । २ ।

इमान्ता अञ्जल्यादयश्च शब्दाः स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः ।

Words having the affix *Iman* (इमन्) at the end and *Anjali &c.*, are optionally used in the feminine gender,

१ The following kariká is found in kalpalatika कल्पलतिकायां कारि केषा वर्तते” आकथ्य. शरद धीलेक्लीबे नाम्नास कुपिन. । पुं क्लीबयोस्तथाह्यात नयनादि तथा परौ ।” According to kalpalatiká the word *Rasmi* (रश्मि) is optionally used in the feminine gender as “रश्मि स्त्रियां वेति वक्तव्यं” कल्पलतिका ।

१ कल्पलतिकाया अञ्जल्यादिशब्दे काशीरोशधीमशब्दा पठिता ” In this sutra kalpalatika reads the words *kasmira*, *ushma*, and *síma* instead of *Anjali &c.*, “काशीरोश धीमेमनि च स्त्रियां,” and does not mention of option, कश्मीरा, (काशीर.) ; उश्मा उष्म ; धीमा धीम ;

as - एसा गरिमा, एसे गरिमा, एसा महिमा एसे महिमा, एसा अजली एसे अजली, अजलि पृष्ठाऽति प्रथ चौर्य निधि विधि रग्नि यनयोत्येता अञ्जल्यादय उक्तपूर्वैभ्य पृष्ठादिभ्य शेषा वदा द्वियन्त यथा चोरिआ चोरिओ (चार्यै), निही (पुस्त्री) (निधि), विही (पुस्त्री) (विधि), गठी पुस्त्री (स्त्री)

॥ वाहोरात ॥ ३४ ।

वाङ्मन्त्रस्य स्त्रियामाकारोऽन्तादेशो भवति ।

When the word *Bāu* वाङ् is used in the feminine gender *ā* आ is substituted for its *u* (उ) as वाहा (वाह), स्त्रियामित्येव when used in the masculine gender its form is *Bu' ū* (वाङ्) ।

॥ विशेषनियमा ॥

॥ अतश्रोविमर्गस्य ३५ ।

सङ्कृत लक्षणोत्पन्नस्य अतःपरस्य विमर्गस्य म्याने श्रो इत्यादेशो भवति ।

When a *na ga* follows *r o* is substituted for it as सब्बश्रो (सर्वत), पुरश्रो (पुरत), अग्गश्रो (अगत), मग्गश्रो (मार्गत), एव सिद्धावम्यापेक्षया It does not matter whether the words really ends in *a* or not as भवश्रो (भवत), भवतो (भवन्त), मतो (मन्त), कुदो (कुत) ।

। निष्प्रति श्रोत्परी मान्यम्योर्ब्बा ॥ ३६ ।

निर प्रति दत्येती मान्य शब्दे म्या धातौ च परे यथासख्यं श्रोत्परी इत्येव रूपौ वा भवत । अभेदनिर्द्देशं सर्वोदधार्य ।

O and *Pari* are optionally substituted for *nir* and *Prati* when they are followed by the word *mālya* and the root *sthá* respectively, as अमलं निमलं (निर्मालं); परिष्ठा, पदष्ठा (प्रतिष्ठा); परिष्ठिञ्चं, पदष्ठिञ्चं (प्रतिष्ठितं) ।

॥ आदेः ॥ ३७ ।

आदेरित्यधिकारः क, ग, च, जेत्यादिसूत्रात् प्राग्विशेषो वेदितव्यः ।

By virtue of the authority (व्यधिकार), *Adēh* is "for the first" is implied in all the succeeding *sūtras* down to the *sūtra* "ka, ga, cha," &c.

॥ त्यदाद्यव्ययात् तत्-स्वरस्य लुक् ॥ ३८ ।

त्यदादेरव्ययाच्च परस्य तयोरेव त्यदाद्यव्यययोरादेः स्वरस्य वज्रलं लुग्भवति ।

When either a *pronoun* of *tyad* class or an *avyaya* is followed by a pronoun of the same class or an *avyaya*, the first vowel of the latter is optionally elided; as अग्नेष्व, अग्नेष्व (वयमेव); जरहं, जरहं (यद्यहं) ।

॥ पदादपेर्वा ॥ ३९ ।

पदात् परस्य अपेरव्ययास्यादेर्लुग् वा भवति ।

The first vowel of *api* (अपि) is optionally elided when it is preceded by a word, as—तंपि, तमपि; किपि, किमपि; केष्वि, केष्वि (किनापि); कहं पि, कहमपि (कयमपि) ।

॥ इतिः खरात् तद्धृदि ॥ ४० ।

पदात् परस्य 'इति'रव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति । खरात् पञ्च
तकारोद्भिर्भवति ।

The first vowel of the word *iti* is optionally elided, when it immediately follows a word, and in the case where the preceding word ends in a vowel, the *t* (*त*) of the word *iti* (इति) is doubled as—किति, किमिति, जति, घदिति; खरात् तद्धृत्ति, पित्रोत्ति; पुरिसोत्ति, (तथेति, प्रियदृत्ति, पुरुष इति) ।

॥ लुप्त य र व शेषसां दीर्घा ॥ ४१ ।

प्राकृत लक्षणवशात्प्राया उपर्यधो वा येषां शकार, पकार,
सकाराणां तेषां आदेः खरस्य दीर्घा भवति ।

The preceding vowel of *s' sh* and *s* becomes long, when *y, r, v, s', sh* or *s* (as the case may be) adherent to them is elided, as शस्य य लोपे (in the case where *y* adherent to *s'* is elided) (पात्तद् पश्यति), कासवो, (कश्यप), रलोपे (when *r* adherent to *s'* is elided) वीसमद् (विश्राम्यति), वीसामो (विश्राम); सफांस (सस्यर्ष); व लोपे (where *v* adherent to *s'* is elided) आसो (अश्च), वीसमद् (विश्वसिति); वीसासो (विश्राम); श लोपे (where *s'* adherent to *s'* is elided) दूसासो (दुश्शासन); मणासिला (मनश्शिला); यस्य य लोपे (where *y* adherent to *sh* is elided) सीसो (शिश्य); पूसो (पुष्य); मनुसो (मनुष्य); र लोपे (where *r* adherent to *sh* is elided) कामसो (कर्षक); यसां (यासा); व लोपे वीसुं (विश्वक्); सस्य य लोपे (where *y* ad-

herent to s is elided) मासं (शस्य), कामद (कस्यचित्), र लोपे (where r adherent to s is elided) ऊसो (उस्र), व लोपे (where v adherent to s is elided), विकासारो (विकसर), नीसो (निस्र), म लोपे (where s adherent to s is elided) नीमसो (निस्रइ), न दीर्घानुस्वारादिति प्रतिषेधात् सर्व्वानादौ शेषादेशयोर्द्धित्वमिति द्वित्वाभाव ।

॥ अत समृद्धादौ वा ॥ ४२ । १

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देष्वदेरकारस्य दीर्घा वा भवति ।

In the words *samuddhi* &c, the first *a* is optionally changed to *ā* as सामिद्धी, समिद्धी, (समृद्धि), पाअड पअड (प्रकट), पासिद्धी, पसिद्धी (प्रसिद्धि), पाडिवत्रा, पडिवत्र (प्रतिपत्), पासुत्त, पसुत्त (प्रसुप्त), पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी (प्रतिसिद्धि), मारिच्छो, मरिच्छो (सदृश), माणसी, मणसी (मनस्वी), माणसिष्ठी, मणसिष्ठी (मनस्विनी), आदिजा(आ)ई, अदिजा(आ)ई (अभिजाति), पारोहो, परोहो (प्ररोह), पावास्र, पवास्र (प्रासी), पाडिप्फद्धी, पडिप्फद्धी (प्रतिस्पद्धी) ।

१ Prāki tajrakāsa reals ti s sūtra as 'आ समृद्धादिषु वा' (श० १४१) and the word *अस्र* अस्र is also included in the *samuddhi* class as आसो असो (अस्र) । In *Kalpalatā* कल्पलता the *as* // class is thus enumerated as समृद्धि प्रतिसिद्धिश्च प्रसिद्धि प्रकट मया । शब्दस्य प्रतिस्पद्धी प्रतिपत् मन्वसिनी । अभिजाति अश्च समृद्धादिरश्च ।

अज्विधिः ।

॥ इ. स्वप्नादौ ॥ ४३ । २

स्वप्न इत्येवमादिष्वादेरस्य इत्त्व भवति ।

In the words *Swapna* &c, *i* (इ) is substituted for the first *a* (अ). as सिद्धिषो, अर्धे उकारोऽपि according to the authority of the rishis *u* (उ) is also substituted for the first *a* in the word *Swapna* सुविषो (स्वप्न); इषि, (इषत्); वेडिमो (वेतस); विलिष (विलोक); विश्रिष (वज्रनं) मुद्गो (मुद्गः); किविषो (कृष्णः); उत्तिमो (उत्तम); निरिष (निरिच), दिष (दत्त), वज्रलाधिकारान् एत्वाऽभावे न भवति; In cases, where on account of option *n* has not been substituted for *sa* in (*Datta*) दत्त, *i* इ also is not substituted for the first *a* (अ) as दत्त ।

॥ मयट् इर्वा ४४ ।

मयट् प्रत्यये आदे रत स्थाने 'अइ' इत्यादेशो वा भवति ।

In the affix *mayat* (मयट्) *a* (अइ) is optionally substituted for the first *a*, as विसमरथो, विसमथो (विषमय) ।

॥ उज्ञो एत्वेऽभिज्ञादौ ॥ ५५ ।

अभिज्ञ एव प्रकारेषु एत्वे छते ज्ञस्येवात् उच्च भवति ।

In the words *abhijna* &c, *u* is substituted for *a* in the syllable *jna* in cases where it takes the form of *n*; as अहिष् (अभिज्ञ); सव्यष् (सर्वज्ञ); आगमष् (आगमज्ञ); 'एत्वे'

१ *Prakritaprasa* (शास्त्र प्रकाश) reads this sutra as follows 'इदोवत्, पञ्च अत्र, वेतस, वज्रन मुद्गान्कारेषु' (pra 3ch.1) एत्त्वपट् वेतिभिन्नमिति घाटय वर्तते" the optionally of the former rule does not apply to this.

In the Sauraseni dialect in the words *angira* and *vetasa* *i* is not substituted for the first *a* (गौरसेनी आजार वेत्सपटिल इति) ।

इति किं? why did we say in cases where the syllable *jna* takes the form of *n*? Compare the following अदिञ्चो सञ्चो । अभिज्ञादाविति किं this rule does not apply to the words not belonging to this class; as षष्ठी (प्राज्ञः); येषां जस्य एत्वे कृते उत्तं दृश्यते, तेऽभिज्ञादयः We have to understand the *Abhijna* class by means of application of this rule only.

॥ ए शय्यादौ ॥ ४६ । १

शय्यादिषु आदेरस्य एत्वं भवति ।

In the words *sayya* &c *e* (ए) is substituted for the first *a*; as सेज्जा (शय्या); संदेरं; (संहरं) मे'दुषं (कन्दुकं) ।

॥ वाऽर्पौ ॥ ४७ ।

अर्पयतौ धातौ आदे रस्य ओत्वं वा भवति ।

O is optionally substituted for the first *a* in the root *arpi* as ओप्पेद्, अप्पेद्, (अर्पयति); ओप्पिअं, अप्पिअं (अर्पितं) ।

॥ स्वपावुच्च ॥ ४८ ।

स्वपितौ धातौ आदे रस्य ओत् उत्तं भवति ।

The first *a* in the root *swapa* is changed to *o* or *u*, as सोवद्, सुवद्, (स्वपिति) ।

॥ नात् पुनरादाइर्वा ॥ ४९ ।

नञः परे पुनः शब्दे आदे रस्य आ, आद्, इत्यादेशौ वा भवतः ।

(१) In *Kalpalatika* *sayyadā* class is thus enumerated. “शय्या, सौन्दर्य पर्यन्तोत्तरायत्तुपोद्गम। षष्ठीषेत्यादयोऽत्रेयाः शय्यादौऽहस्यदशंनान्।”

When the word *Punat* immediately follows the word *a* the first *a* in the former takes sometimes the form of *ā* (आ) and sometimes it remains unchanged, as गउषा, गउषाद्, पत्ते गउष (नप, न) ।

॥ वा, अय्ययोत्खातादावदात् ॥ ४८ । १

* अय्येषु उत्खातादिषु च शब्देषु आदे राकारसा अदा भवति ।

In *avyayas* (indeclinable) and *utkhāta* &c, *ā* is optionally changed to *a*, as अय्य जह, जहा (यया), तह, तहा, (तया), अहव, अहवा (अयवा), उत्खातादि उकखञ्च, उक्खाञ्च (उत्खात), चमर, चामर (चामर), कलश्रो, कालश्रो (कालक), ठविञ्च ठाविञ्च (स्थापित), परिठविञ्च, परिठाविञ्च (प्रतिस्थापित), सठविञ्च, सठाविञ्च (सस्थापित), पउञ्च, पाउञ्च (प्राकृत), तलवेण्ड, तालवेण्ड (तालवृन्त), हलिश्रो हलिश्रो, (हालिक), णराञ्चो, णाराञ्चो (नाराच), वल्लाञ्च, वलाञ्च (वलाका), कुमरो, कुमारो (कुमार), खद्दञ्च, खाद्दञ्च (खादित), 'ब्राह्मणपूर्वाङ्गयोरपि' This rule may also be applied to

१ प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयो सूत्रहेतुदित्य पद्यते । यथा अदातो ययादिषु वा (१०१) Both Prakritaprahasa and kalpalatika read this sūtra as follows
adatoyathad shu ११ (10cl 1)

Kalpalatika thus enumerates the yatha class as.— यथा तथा तालवृन्त प्राकृतोत्खात चामर । चाटुप्रहाव प्रसार प्रवारा हालिक लया । माशारय कुमारय माशारयुकलोविनि । सस्थापित खादितच मर लथैवमादय ।

the words bráhmāna and purbáhna ; as ब्रह्मणा, ब्रह्मणी (ब्रह्मणः) ; पुब्रह्मो पुब्रह्मो (पूर्वाङ्गः) । १

॥ घञ वृद्धोर्वा ॥ ५० ॥

घञ निमित्तो यो वृद्धिरूप आकार आदिभूतस्य तस्य अडा भवति ।

α is optionally substituted for the á which owes its existence to the action of the affix ghan (घञ्) as पवहो, पवहो (प्रवाह) ; पञ्चरो, पञ्चरो (प्रकार) ; २ कचिन्न भवति this rule does not apply to some words such as राग-राघो ।

॥ मांसादिष्वनुवारे ॥ ५१ ॥

१ प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकायोर्मते वक्ष्यमाशानामपि वाक्यानां विकल्पेनाच्च भवति । According to prakritaprasasa and kalpalatika this rule may also be applied to the following words such as—प्रकार प्रचार दायादि चाटु माञ्जार मराल प्रवाच । क्रमेण यथा, पवरो पवरो पचरो पचरो ; दवग्री, दावग्री ; चटु चाटु ; मञ्जारो माञ्जारी ; मरालो, मरालो ; पवहो पवहो । कल्प लतिकार्यां स्थापितादेर्नित्यमित्यपि सूत्रान्तरमस्ति । Kalpalatika contains a supplementary rule that in the words sthapita &c, α is always substituted for the first á, as ठविष (स्थापित) ; पचरं ; (पायर) मधुरीष (माधुर्य) , शौरसन्दादौकचिदत्र निषिद्ध । In Sauraseni &c, such substitution is prohibited in some instances, as लघा, (यथा) ; लघा, (तथा) , &c

१ प्राकृत प्रकाशदौ पूवाच्च पूरापदस्य कतिपय वृज्ज् शब्दा यथायन्तर्निविष्टा यच्चन यत्वेनानेन दलनमात्र । In prakritaprasasa &c, only a few words such as Prabhā, Prakāra &c, are included in the yathā class, but here we find a sūtra to be applied to all the words having the affix ghan generally

मांस प्रकारेष्वनुस्वारे सत्यादेरातोऽङ्गवति ।

In the word *Mānsa &c.*, *a* is substituted for the first *á* in those cases only when the *Anusvara* adherent to the same is not elided (see sutra 29 chap. I) as मंसं (मांसं); पंस्र (पांश्रः); पंसनो (पांसन.); कंसं (कंस.); कंसिञ्चो (कांसिक); वंसिञ्चो (वांसिक.); संसिधिञ्चो (सांसिद्धिक); संजन्तिञ्चो (सांयात्रिक.); अनुस्वार इति किं ? The limitation in the rule implies that it does not apply to cases where *Anusvara* is elided as मांसं, पांस्र इत्यादि ।

॥ इः सदादिषु ॥ ५२ ॥

सदादिषु शब्देषु आत इत्त्वं वा भवति ।

In the word *sadā &c.*, *i* इ is optionally substituted for *á* as सइ, सआ (सदा); तइ, तआ (तदा); जइ, जआ (यदा); णिसिञ्चरो णिसाञ्चरो (निशाचरः) । २

॥ आर्यायां र्घं ऊः श्रुत्यां ॥ ५३ ॥

श्रुत्यां वाच्यायां आर्याशब्दे र्घस्यान उङ्गवति ।

When the word *A'ryá* is used in the sense of mother-in-law, *u* is substituted for *á* in *ryá* as ऊर्या, श्रुत्यामिति, किं ? why did we say when it is used in the sense of mother-in-law ? Compare the following श्रुत्या श्रुत्यां श्रेष्ठा इत्यर्थः ।

१ प्राकृत प्रकाम शब्दरत्निकादौ "इत्सदादिषु" इत्येवं स्वरूपमस्ति । *Prakrit-prakasa &c.*, read it as "itsodádishu".

॥ मात्रटि वा ॥ ५४ ।

मात्रट् प्रत्यये आत एट् वा भवति ।

The *ā* of the affix *Matra* is optionally changed to *ē*, as एतिश्चेत्त, एतिश्चेत्तं (एतावन्मात्र), वडसाधिकारात् कचिन्मात्र शब्देऽपि, The law of option being applied, the substitution of *ē* for *ā* also takes place in the word *Matra*, as भोश्चेत्त (भोजनमात्र) ।

॥ ह्रस्व मयोगे ॥ ५५ ।

मयोगे परे दीर्घस्य च यथादर्शनं ह्रस्वो भवति ।

A long vowel immediately followed by a conjunct is sometimes found to become short as अव (आद्य), तव (ताद्य), विरहभो (विरहाग्नि), अम्भ (आस्थ) मुनिदो (मुनीन्द्र); तिर्य (तीर्थ); गुरुणापा (गुरुणापा), पुण (पूण), णरिदो (नरेन्द्र); मिलिच्छो (मिच्छ), अहसृष्ट (अधरोष्ट), नीलुत्पल (नीलोत्पल), मयोग इतिकि? why did we say when a conjunct immediately follows? Compare following ध्यायासो (ध्यायास) ।

॥ इत एदा ॥ ५५ । १

मयोग इति वर्तते आदेरिकारस्य मयोगे परे एकारो वा भवति ।

When a conjunct immediately follows, the first *i* in a word becomes *ē* as—पेण्ड, पिण्ड (पिण्ड), ऐदा, णिदा

१ प्राकृत प्रकाशे कल्पलताकायाश्च सूत्रमिदं मिल्य वर्तते यथा “एण्डिण्डसनेद्” Prakrita Prakasa and Kalpalatika read this as follows ‘*etpindasames! u*’ In words like *p nda* &c *e* is optionally substituted for the first *i*

(निद्रा); मेंदूरं, सिंदूरं (सिन्दूरं); धमेजं, धम्मिजं (धम्मिजं); वेण्ह, विण्ह (विष्णुः); पेडं पिडं (पृष्ठं) चेण्हं, चिण्हं (चिह्नं); वेजं, विजं (विजं) । २

॥ अ इतौ तौ वाक्यादौ ॥ ५६ ॥ २ ॥

वाक्यादिभूते इतिशब्दे यत् स्तत्सम्बन्धिन इकारस्याकारो भवति ।

When the word *iti* comes before a sentence, *a* is substituted for *i* adherent to *t* as इत्त जं पित्रवसाणे (इति यत् प्रियावसाने), इत्त उत्तह अत्तह वत्तह (इतिपश्यतान्यथावचनं). वाक्यादाविति किं ? From the restriction in the rule we infer that it does not hold in a case where *iti* does not begin a sentence as पित्रोत्ति (प्रिय इति); पुरिसोत्ति (पुरुष इति) ।

॥ इ-लुकि निरः ॥ ५७ ॥

निर उपसर्गस्य रेफ लोपे सति इत् ईकारो भवति ।

Where *r* in the prefix *nir* is elided, *i* is substituted for *ī* adherent to *n* in the same as, लोमहो (निम्मुहः); लोमासो

१ समग्रस्य मयोग परस्मैपदस्य च the word *sama* or 'like' is used to indicate that the rule only applies when *r* is followed by a conjunct consonant.

शौरसेनी भाषादो "विषदादिष्वेव" न भवति। In sauraseni &c, no such substitution takes place as विषदादिष्वेव ।

(२) The only difference between this *Sutra* and that of *Prāśāsa* is, that the latter reads "*Padāśau*" instead of *Vakyaśau* as here

(निःश्रावः); लुंकीतिकिं? Why is the elision of *r* a condition for the application of this rule? examine the following, णिरश्चो (निरयः); णिरसुहो (निःसहः)।

॥ द्विन्योरुत् ॥ ५८ ॥

द्वि शब्दे नावुपमर्गे च इत उद्भवति ।

u is substituted for *i* in the word *dvi* and the prefix *ni*, as द्वि-दुश्चार्द्धं दुवे (द्वौ); दुवश्चणं (द्विवचनं); वज्रनाधिकारात् कश्चिद्विकल्पः, as option continues throughout, this rule holds but optionally in some instances; as दुउणो दिउणो (द्विगुणः); दुद्रेश्चो, दिउश्चो (द्वितीयः); कश्चिन्न भवति । This rule does not apply to some instances at all, as दिश्चो (द्विजः); दिरश्चो (द्विरदः); कश्चिदोत्तमपि in some instances *o'* is also substituted for *i* as दोवश्चणं (द्विवचनं); नि-णुमञ्जत् (निमञ्जति); णुमणो (निमणः); कश्चिन्न भवति, the rule has also some exceptions as षिवडर (निपतति) ,

॥ शोच द्विधाहजः ॥ ५९ ॥ १

द्विधा शब्दे हज्र धातोः प्रयोगे इत शोनं चकारादुत्तं च भवति ।

O' or *u* is optionally substituted for *i* in the word *Dvidha'* when used with the root *kriḥ* as दोहाकियं, दोहारचं, दुश्चारचं, (द्विधाहजः); दोहादश्चत्, दुश्चारश्चत् (द्विधा क्रियते); हज्र इतिकिं? why did we say "when used with the root *kriḥ*? Compare following दिरागं (द्विधागतः); कश्चित्

केवलस्यापि sometimes this rule does apply to the word
dwidhá even when without krm, as दुह्य ।

॥ पानीयादिभित् ॥ ६० । १

पानीयादिषु शब्देषु ईतद्भवति ।

In the words Pániya, &c. i becomes short (i) as—

प्राकृत	सकृत	प्राकृत	सकृत
पाणिश्च	पानीय	करिसो	करीषो
अलिश्च	अलीक	मिरिसो	शिरीष.
जिश्चद्	जीवति	दुद्श्च	द्वितीय
जिश्चउ	जीवतु	तद्श्च	तृतीय
विलिश्च	व्यलीक	गहिर २	गभीर
उवणिश्च	उपनीत	आणिश्च	आनीत
१ पदिविश्च	प्रदिपित	ओसिश्चतो	श्रवसीदन्
पसीद्	प्रसीद्	गहिश्च	गृहीत
वग्निश्चो	वल्मीक	तश्चाणि	तदानी

वज्रलाधिकारादेषु कचिन्नित्य कचिद्विकल्प

Under the extensive option previously noticed this
rule is found to apply invariably to some words of this
class and optionally to others as पाणिश्च, अलीश्च जीश्चद् ;

१ प्राकृत प्रकार इतीत पानीयादिषु (१८९) इत्येव सूत्रमस्ति । Prákrta
Prakás a does not include the following words as उपनीत आनीत जीवतु
जीवति प्रदीपित प्रसीद् शिरीष गृहीत वल्मीक श्रवसीदन् in the Pá ja class
कल्पलिकाया पानीयगणद्वय निर्दिष्टे Kalpalatiká thus enumerates the Pániya
class पानीय धीडिता लीक द्वितीयश्च तृतीयश्च तद्यागृहीत आनीत गभीरश्च
करीषवत् इदानीश्च तदानीश्च पानीयादिगणो यथा ;

२ गहिर हिन्दी ।

॥ तीर्थं हे ॥ ६१ । २

तीर्थं शब्दे हे मति इत उच्चं भवति ।

In the word *tirtha* *h* is substituted for *i* in cases where *rtha* (र्थ) is replaced by *ha* (ह) as वृहं । 'हे' इति किं from the condition attached we infer that this rule does not apply where *rtha* is not replaced by *ha* (ह) as तित्यं ।

॥ अतोऽमुकुलादिषु ॥ ६२ । २

मुकुल इत्यवमादिषु शब्देषु आदेस्तोऽच्चं भवति ।

In the words *Mukula*, &c *a* is substituted for the first *u* as.

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं	
मउलं	मुकुलं	मउलो	} मुकुरः	अगुरुं	अगुरुः	
गहूर्दं	गुर्वी	मउरो		} युधिष्ठिरः	मोअमलं	सौकुमार्यं
गलोर्दं	गुडुची	जङ्गडिलो				
		जङ्गडिलो				

क्वचिदाकारोऽपि In some cases *i* is also substituted for the first *u*; as विद्वाओ (विद्रुतः) ।

॥ गुरौ के वा ॥ ६३ । ३

गुरौ स्वार्थे के मति आदे स्तोऽद्वा भवति ।

१ केषाश्चिदन्ते उद्गीर्णं शब्दस्यापि इत उच्चं भवति । According to some in the word *Udgīrṇa* also *u* is substituted for *i* as उग्गुण ।

२ प्राकृत प्रकारे "अमुकुटादिषु" इत्येव खण्डकं विधत्ते । In *Kalpa-latikā* *Mukuta* class is thus enumerated (कल्पलतिकाया मुकुटादिगणो यथा) । मुकुट, कर्षवुरं, गुर्वी, सौकुमार्यं युधिष्ठिरः, गुरुकञ्जोपरीत्यादौ मुकुटादिपुलकयेत् । कर्षवुरशब्दस्य कश्चरवितिरूपम् ।

३ प्राकृत प्रकारे "उपरि" "गुरु" शब्दौ मुकुटादिष्वन्तर्भावितौ तेन न तयोर्विकल्पः । In *Prakṛitapraśāsa* the words *upari* and *guru* are included in the *mukuta* class so the substitution invariably takes place to them.

In the word *Guruka* when the superfluous affix *ka* (क) does not affect its meaning the first *u* is changed to *u*; as गुरुओ, गुरुओ (गुरुकः); कदतिकिं । when the affix *ka* affects its meaning the rule does not apply, as गुरुयो (गुरुक) meaning a lesser *Guru*.

॥ अरुतोऽनुत्साहोच्छन्नेत्सच्चे ॥

उत्साह, उच्छन्वर्जिते शब्दे यः त्सः च्च स तयोः परयो रादे
रुत ऊद्भवति ।

When the initial *u* of a word is followed by *ts* or *chch* it changes to *ũ* (ऊ). The words *utsāha* and *uchchihanna* are excepted, as ऊसुओ (उत्सुकः); ऊसवो (उत्सवः); ऊसवो (उत्सवः); ऊषिनो (उषिक्तः); ऊच्छुओ (उच्छुकः)-उद्गताः शुक्यायस्मात् सः; अनुत्साहोच्छन् इति किं? Why did we except the words *utsāha* and *uchchihanna*? Compare the following उद्गहो, उच्छयो;

॥ लुकि दुरोवा ॥

दुरुपमर्गस्य रेफलोपेसति उत ऊत्वं वा भवति ।

Where *r* of the prefix *dur* is elided, *u* is optionally lengthened as दूरुहो, दुरहो (दु.सहः); दूरुओ दुरुओ (दूर्भगः); लुकीतिकिं? This rule does not apply when *r* is not elided, as दुरुहो विरहो ।

॥ ओत संयोगे ॥ ६४ । १ ।

संयोगेपरे आदेरुत ओत्वं भवति ।

१ प्राचिन प्रकारे "उत्-सोपुष्टरूपेषु" (प्रा० १०१) इत्येव सूत्रमस्ति । Though the corresponding *Sūtra* of the *Prakritaprabhāṣā* does not seem at first,

When the first u of a word is immediately followed by a conjunct, it is changed to ó as तोण्ड (तुण्ड) ; मोण्ड (मुण्ड) ; पोक्खरं (पुक्कर) ; कोट्टिमं (कुट्टिम), पोत्यत्र (पुस्तकं) लोद्धश्चो (लुब्धकः), मोत्ता (मुत्ता) ; वोक्तं (व्युत्क्रान्त) ; कोतलो (कुन्तलः) ; १ ।

॥ अतोऽत् ॥ ६५ ।

आदेरिकारस्यात्त्वं भवति ।

A' is substituted for ri in the first syllable of a word as घञं (घृत), तण (द्वण), कञ (कृत), वमहो (वृषभ) ; मञो (मृगः, मृतोवा), वढ्ढो (वृद्धः), घट्टी (घृष्ट) ।

॥ इत् छपादौ ॥ ६६ । १ ।

छपा इत्येवमादिषु शब्देषु आदे अत इत्त्वं भवति ।

so comprehensive the explanation of the commentator removes the doubt as रूपपदस्य संयोग परलक्षणाय The word *rupa* or like is used in the *Sutra* to indicate that the *u* must be followed by a conjunct consonant कल्पलतिकाया मुष्पादिगणो यथा Kalpalatika thus enumerates Tan ladi class as तुण्ड, कुट्टिम, कुदाल, मुत्ता मुद्गर, लुब्धका । पुस्तकस्यैवसन्धेपि कुम्भी कुन्तल, पुक्कर ।

शौरसेन्या ओच्चस्य नित्यता नास्ति, In Sauraseni option is made for such substitution.

१ प्राकृत प्रकारे 'इदद्यादिषु' (प्रा० १८१) इत्येव सूत्रमस्ति । Prakritaparakás reads rishyadi instead of kripádi कल्पलतिकाया अुष्पादिगणो यथा Kaljalatiká thus enumerates the rishyadi class अुष्पादिषु कति कुन्या भृष्टो, वृषभ, वृषिक । इपय, प्रयुलो, गृधो मृगाङ्गो मष्टक, कश्चि । छट्टि, ढँढो, रतो, गट्टि, इदया क्त छपय । अज्ञावाचक कृष्णोऽयमृष्यादिगण इदम् ।

कल्पलतिकामते विष्णु-वाचिनि कृष्ण शब्दे च विकल्पेनेत्वं भवति ;
According to kalpalatika when the word *krishna* means
vishnu, *i* is optionally substituted for *ri* as कृष्णो, कृष्णो
(कृष्णः) ;

॥ पृष्ठे वाऽनुत्तरपदे ॥ ६६ ।

॥ पृष्ठशब्देऽनुत्तरपदे षत इङ्गवति वा ।

When the word *Prīṣṭha* is not preceded by any other
words *ie* does not stand as a last word in a compound,
the *ri* optionally becomes *i* ; as पिठं, पठं (पृष्ठं) ; अनुत्तरपद
इति किं ? Why did we say when it is not preceded by
any other word ? Examine the following ; मच्चिनिष्ठं (मची-
मृष्ठं) ;

॥ उट्ट्वादादौ ॥ ६७ । १ ।

षतु इत्यादिषु शब्देषु आदे षृतं उङ्गवति ।

In *ritu* &c. *u* is substituted for the first *ri* as :

प्रा०	स०	प्रा०	स०	प्रा०	स०
उट्टु	अतु	परामुट्टो	परामृष्टः	पुट्टं	पृष्ठं
		पउट्टं	प्रवृष्टं	पुष्टर	} पृथिवी
				पुष्टवी	
पउत्ती	प्रवृत्तिः	पाउषो	प्रावृष्	पाउषं	प्रावृत्तं

१ प्राक्तन प्रकारे 'उट्ट्वादिभिर्येवं सङ्कसन्धि (प्रा०१६१) = *Praistaprahasa*
puts *ritu* in plural instead of *singular*, as कृत्वादिषु, *Ritwadi* is thus
enumerated in *kalpalatika* (कल्पलतिकार्या कृत्वादिमहो यथा । षतुमुट्टो
निभूत, षतः, परभूतो षतः । प्रावृष्ट, प्रवृष्टिर्षु शान्तिः, माहवा भटककला । मृष्टात् पृथिवी
कृष्णशब्देऽनुत्तरपदे षत इङ्गवति । इति उट्ट्वादादौ परे संवाचुषारतो हेदाः ।

प्रा०	स०	प्रा०	स०	प्रा०	स०
भुद	भृति	पडदि	प्रभृति	पाडद	प्राभृत
परडश्रो	परभृत	णिडश्र	} निभृत	णितश्र	निवृत
		णिडद			
विउश्र	विवृत	सवुद	सवृत	वुचातो	वृत्तान्त
णिवुश्र	} निर्वृत	णिवुद	निर्वृति	वुदं	वृन्द
णिवुद					
वुदावष	वृन्दावन	वुडो	वृद्ध	वुडडी	वृद्धि
उसहो	श्रुपभ	मुणाल	मृणाल	उजु	श्रुजु
जामाउश्रो	} जामाटक	माउश्रा	माटका	माऊ	} माता
जामाउश्रो				माडु	
भाउश्रो	भाटक	पिउश्रो	पिटक	पुडवी	पृथिवी

According to others, the *ri* of *mṛganḥa* also is optionally changed to *u*, मृगाद्धे च विकल्पेनोत्तमिच्छन्ति वेचित् यथा सुश्रको, मश्रको ,

॥ गौणान्यस्य ॥ ६८ ।

गौणपदस्य घोऽन्त्य श्रुत् तस्य उद्भवति ।

The final *ri* in the dependant (गौण) of two words forming a compound (समास) is changed to *u*, as माउ(दु) मण्डल (माटमण्डल), माउ(दु) हर (माटगृह), पिउवण (पिटवन),

॥ मातरिदा ॥ ६९ ।

माटशब्दस्य गौणस्य श्रुत् इदा भवति ।

When the word *matr* is compounded with any other word and stands dependant to the same, *r* is optionally

substituted for its *ri*, as माइहर, माउहर (माहृह), क्वचिद् भौगस्यापि sometimes this rule is applied to it even when it stands single, as माइणो (मातु) ,

॥ रि. केवलस्य ॥ ७० ॥ १

केवलस्य यञ्जनेनामपृक्तस्य श्रुतो रिगदेशो भवति ।

The initial vowel *ri* (रि) of a word when not adherent to any letter takes the form of *ri* (रि), as रिद्धी, (श्रद्धि) ; श्रुण, श्रुजु, श्रुषभ श्रुतु, श्रुषिषु विकल्पेन रिरादेशो भवति । This rule is optionally applied to words *riṇa* &c, as रिण (श्रुण) , रिज्जु, उज्जु (श्रुजु) ; रिषहो, उषहो (श्रुषभ) ; रिज, उदू (श्रुतु) ; रिमो, दूमो (श्रुषि) ।

॥ दृश क्विप् टक् सक ॥ ७१ ॥

क्विप्, टक्, सक्, दृत्यन्तुदन्तस्य दृशोर्धातो श्रुतो रिरादेशो भवति ।

When the root *Dṛis'* takes the kṛt suffixes of *l wip tal* and *sal*, the vowel *ri* adherent to *d* changes into the form of *ri* (रि) , as एश्रारिमो, तारिमो, सरिमो, सरिच्छो, एरिमो, केरिमो, अश्रारिमो, अम्हारिमो, तुश्रारिमो, टक्, सक्, माइचर्यात्-त्यदाद्यन्त्यादिसूत्रविहित क्विविद् गृह्यते । २

As the suffix *l wip* is mentioned here along with *tal* and *sal*, we are to infer that it is in reference to sūtra *त्यदाद्यन्त्यादि* , in other words the rule applies only

१ In *Prakritaprakasa* this sūtra appears as 'अयुक्तस्य रि ।

२ The corresponding rule of *Prakritaprakasa* is more comprehensive as—The syllable *ri* is sometimes substituted for an initial *ri* even when it is not connected with another letter श्रौरधेन्या यादृश दीर्गा आदिश् इत्यादिश्च भवति । In the saurasenī the words यादृश &c assume the form of आदिश् &c. , as आदिश् तादिश् । अपथ शो In the *śūbrāhṃsa*—अदृश तदृश मित्यादि । पैशाचां जातिभं तानिच मित्यादि ;

प्रा०	स०	प्रा०	स०	प्रा०	स०
भुद्	भृतिः	पङ्क्ति	प्रभृति	पाङ्क्ति	प्राभृति
परङ्क्तो	परभृत.	णिङ्क्तं	} निभृतं	णिङ्क्तं	निभृत
		णिङ्क्ति			
विङ्क्तं	विभृत	संबुदं	सवृत	बुक्तांती	वृत्तान्तिः
णिङ्क्तुश्च	} निर्वृत	णिङ्क्तुद्	निर्वृतिः	बुद	वृन्द
णिङ्क्तुदं					
बुंदावण	बुन्दावन	बुद्धो	बृद्धः	बुद्धी	वृद्धिः
उसहो	श्रुषभः	मुणालं	मृणाल	उज्जु	श्रुज्जु.
जामावश्चो	} जामावकः	माउश्चा	मावका	माऊ	} माता
जामादुश्चो				मादु	
भाउश्चो	भावकः	पिउश्चो	पिउकः	पुङ्क्ती	पृथ्वी

According to others, the *ri* of *mṛganāḍa* also is optionally changed to *u*, मृगाद्दे च विकल्पेनोल्मिच्छन्ति केचित् यथा मुश्चको, मश्चको ;

॥ गौणान्यस्य ॥ ६८ ।

गौणपदस्य योज्यस्य श्रुत् तस्य उद्भवति ।

The final *ri* in the dependant (गौण) of two words forming a compound (समास) is changed to *u*, as माउ(दु)-मण्डलं (मावमण्डल) ; माउ(दु) चर (मावचर) ; पिउवरं (पिउवन) ;

॥ मातरिदा ॥ ६९ ।

मावशब्दस्य गौणस्य श्रुत् इदा भवति ।

When the word *mātri* is compounded with any other word and stands dependant to the same, *i* is optionally

substituted for its ri, as माइहरं, माउहरं (माइएह); कचिद-
गौयस्यापि sometimes this rule is applied to it even when
it stands single, as माइयो (मातु) ,

॥ रिः केवलस्य ॥ ७० ॥ १

केवलस्य व्यञ्जनेनासंपृक्तस्य श्रुतो रिगदेशो भवति ।

The initial vowel ri (रि) of a word when not adherent
to any letter takes the form of ri (रि); as रिद्धी, (श्रुद्धिः);
श्रुण, श्रुजु, श्रुपभ श्रुतु, श्रुषिषु विकल्पेन रिरादेशो भवति । This
rule is optionally applied to words rina &c; as रिणं (वृणं),
रिज्जु, उज्जु (श्रुजुः); रिसहो, उमहो (श्रुपभः); रिज्ज, उदू (श्रुतुः);
रिसो, दसो (श्रुषिः) ।

॥ दृश. क्षिप् टक्मकः ॥ ७१ ॥

क्षिप्, टक्, मक्, इत्येत्कदन्तस्य 'दृशोर्धातो श्रुतो रिरादेशो
भवति ।

When the root *Dṛis'* takes the kṛit suffixes of *kwip*
tal and *sal*, the vowel ri adherent to *d* changes into the
form of ri (रि) ; as एअरिसो, तारिसो, सरिसो, सरिच्छो, एरिसो,
केरिसो, अषारिसो, अम्हारिसो, तुम्हारिसो, टक्, मक्, साहचर्यात्-
त्यदाद्यन्यादिसुब्रविहितः क्विविच्च गृह्यते । २

As the suffix *kwip* is mentioned here along with
tal and *sal*, we are to infer that it is in reference to
sūtra त्यदाद्यन्यादि ; in other words the rule applies only

१ In Prakritaprahasa this sūtra appears as 'अयुक्तस्य रि ।

२ The corresponding rule of Prakritaprahasa is more com-
prehensive as—The syllable ri is sometimes substituted for an initial
ri even when it is not connected with another letter शौरसेना यदम्
दीना आदिम् इत्यादिषु भवति । In the sauraseni the words यदम् &c assume
the form of आदिम् &c., as आदिम् तादिम् । अपभ्रंशे In the apbhraṅśa a-
जदम्, मरम् मित्यादि ; पैश्याया आदिषु, मादिषु मित्यादि ,

(वेदर्भ) ; वदस्मानरो (वैश्वानरः) कदम्बं (कैतवं) ; वदसाहो (वैशाख) ;
वदमालो (वैशाल.) इत्यादि ।

॥ वैरादौवा ॥ ७४ । १

वैरादिष्वैतोऽद् (अद्) रादेशो वा भवति ।

In the words Vaira &c , अ- अद् is optionally substituted for अ, as वदरं, वेरं (वैरं) ; कदलासो, केलासो (कैलामः) ; कदम्बं केरुं (कैरव) ; वदमवणो, वेमवणो (वैश्वणः) , वदमपात्रणो, वेमपात्रणो (वैशम्पायनः) ; वदआसिओ, वेआसिओ (वैतालिक) ; वदसिओ, वेसिओ (वैशिकः) ; चदत्तो, चेतो (चैत्र) ;

॥ औत् औत् ॥ ७५ ।

औकारस्यादे रोद्भवति ।

Initial *au* औ of a word changes to *o* (ओ) as, कोमई (कौमुदी) ; जोव्वणं, (जौवन) ; कोत्युहो (कौस्तुभ) ; कोसंबी (कौशम्बी) ; कोचो (कौञ्चः) ; कोसिओ (कौशिक) ; सोहृगं (सौभाग्यं) ; दोहृगं (दौभाग्यं) ; गोदमो (गौतमः) ।

॥ उत् सौन्दर्यादौ ॥ ७६ ।

सौन्दर्यादिषु शब्देषु औत् उद्भवति ।

In the words Soundarya सौन्दर्यं (beauty) &c *u* (उ) is substituted for *au* औ as मुदेर, मुंदरिअ, (सौन्दर्यं) ; मुडो

१ We find the following *karika* in *kalpalatika* instead of a separate *sutra* as वैर, कैतव चेवाय कैलाम देव मैला । अदिच्छन्ति निबल्येन च बोदिता । शौरमेवां देव वैरविधि, in *saurasini* this rule is not applied to the word वैर ।

२ *Kalpalatika* thus enumerates *saundarya* class (कल्पलतिकाया सौन्दर्यादौ) यथा—

सौन्दर्यं शौण्डिको दीवारिक-शौण्डपरिष्क ।

कौशेय-पौष-पौशौमि-शौञ्ज-दौसाधिकार्य ॥

where the root *dris'* takes the suffix *kwip* coupled with the pronoun *Tyad* class.

We find an extra rule in *kalpalatika* as " *Lritah kebalasya.*" When the syllable *Li* is not connected with any consonant, *Li* is substituted for it as लृकार लिकारो । कल्पलतिकायां वर्णान्तरामंयुक्तस्य लृकारस्य लिः स्यादिति पाठोदृश्यते ।

॥ ऐतः एत् ॥ ७२ ।

ऐकारस्वादौ वर्त्तमानस्य एत्वं भवति ।

e (ए) is substituted for the first *ai* (ऐ) in a word as केलो (कैलः); वेत्तं, वेत्तं (वैत्तं); एरावणो (ऐरावणः); तेषुक्कं (वैलोक्यं); केलामो (कैलामः); केढवो (कैतवः); वेद्वं (वैध्वं) ।

॥ अद् दैत्यादौ ॥ ७३ । २

दैत्य इत्येव मादिषु च ऐतो अद् इत्यादेशो भवति । एत्त्वापवादः ।

In the words *daitya* (दैत्य) &c, *a-i* (अर) and not (ए) is substituted for *ai ऐ* as ददशो, (दैत्यः) ददशं (दैत्यं); अदमरिचं (ऐयर्थं); भदरवो (भैरवः); ददवचं (दैवतं); वदशालीश्रो (वैतालीकः); वदशो (वैदेशः); वददहो (वैदेहः); वदश्वभो

१ In *Prakritaprakasa* this sūtra is given in a different form as ' *दैत्यादिष्वर*' but having same meaning, *kalpalatika* thus enumerates *Daityads* class (दैत्यादिष्वरः) ।

दैत्यादौ दैत्य, वैश्व, वैश्वानर, कौतव ।

सै, वैदेश, वैदेश, वैश, वैशयिका अदि ॥

दैत्यादिष्वरि विज्ञेया सदा वैदेशिकादप ।

According to *Yamachandra* this rule applies occasionally to कौशेयकः ।

॥ ऊचोपे ॥ ७६ । १

उपशब्दे आदेः स्वरस्य परेण यञ्जनेन मङ् ऊत् आच्चादेशौ भवत ।

U' ऊ and ० चो are substituted for the prefix *upa* (उप), as ऊहमिञ्, ओहमिञ्, (उपहमित) ऊआमो, ओआमो (उपवाम.) ;

इति प्राकृत व्याकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

१ । एतदध्यायोक्तानियमा प्रायः सर्वास्वपि प्राकृतभाषासु प्रवर्तन्ते, केवल ५५ सूत्रमेतत् शौरसेन्यां पिष्ठादिषु न प्रवर्तते ।

The rules mentioned in this chapter hold good with respect to other dialects the sutra 55, however is not applicable to the words पिष्ठा &c in the sauraseni

(शौण्ड), सुहोत्रणो (शोडूदनि) ; दुवारिञ्चो (दोवारिक), सुजाञ्चणो (सौञ्जायण), सुगधत्तण (सोगन्धा) ; पुलोमो (पौलोमी) ; सुवह्निञ्चो (सौवर्णिक),

॥ अउ कौचेयक पौरादोवा ॥ ७७ । १ ।

कौचेयक पौरादियु च अत अउ रादशो भवति ।

In the words *lauksheyaka* and *Paura &c au*, अउ is substituted for *au* शौ, as कउकेञ्च, पउरो, (पोर), कउग्गो, (कौरव) ; कउमल, (कोशलम्), पउरिभ, (पोरुप) ; मउह (सौधम्) ; गउडो, (गौड), मउलो, (मौलि) ; मउण, (मौन), मउरा, (शौरा) ; कउला, (कौला) ।

॥ अवापोते ॥ ७८ । २

अवापोरुपसर्गयो रादे खरख परेण सुखरव्यञ्जनेन सह ओदा भवति । उत इति विकल्पार्थ ।

O is optionally substituted for the prefixes *aba* अब and *apa* अप । The word *uta* in the sutra denotes the option, as ओआमो, अवआमो (अवकाश), ओसरई अवसरई (अपसरति), ओहण अअहण (अपघन) क्वचिन्न भवति । These are exceptions to this rule, as अवमअ (अपगत); अवसदो (अपसद्) ।

१ *Kalpita* ka thus e numerates *Pauradi* (वज्जलनिकाया पौरादो यथा पौर पौरुष मैलानि गौड कौरि कौरवा । कौशल मौलि वौधिल पौरकृति गण मताः ॥

In the *sa* dialect *au* is not substituted for *au* in the words पौर and कौरव ।

शौरलया पौर कौरवयो ऋणेण पौरो कौरवो इति कथं भवति ।

२ पाठस्य प्रकारं आदत्तायथा " २१(४) इत्येव खलु विद्यते ।

In the *Magahi* dialect *o*, is also substituted for *Abā* and *Apā* (भाग्या अवापयो इत्येव च) ।

same opinion as लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति सूत्रकारो यथा उत्तर पदादिरनादिवेव; Hemchandra declares that "the initial letter of the last member of a compound word is considered as "non-initial"; केचित्, केषुचित् कस्य गत्वमेवेच्छन्ति न तु लोपम् according to others instead of an elision, *g* is substituted for *h* in many words, as एगच्छन् (एकत्व); एगो (एक.); अमुगो (अमुक.); आगारो (आकार.); आगरिभो (आकर्षः)। आर्ये अन्यदपि दृश्यते The Rishis allow substitution of any letter for any other letter, as आउञ्जलं for आकुञ्जलं । १

लोप इति निवृत्तं We pass now from elision to substitution.

॥ नावर्णात् पः ॥ ४

अवर्णात् परस्यानादेः पस्य लुग् न भवति ।

When a non-initial *p* is preceded by *abarna* (ic ā or a) it is not elided, as सवहो (शपथ) सावो (शापः) ।

॥ अर्णे यश्रुतिः ॥ ५ ।

१ In the saurasoni dialect (सौरसेनी) *d* is substituted for *t*, पताकादिक वर्जयिमा मस्य खाने हो भवति as मादो (मात), but in the words पताका व्याहत and इभित्त are excepted as पताका व्याहतो मन्मिच्छं and in the word (भरते मस्य च) bhārata dh is substituted for *t* as भरदो, and the elision of *d* is not generally allowed (रक्षोपः प्रपेक्ष निरिहः) as बदधं, दौदाभिषी there are however exceptions (प्रादोपदच्छन्, कविदस्य लोपोऽपि) as दिहध (हृदय); सावधो ह्यस्यखाने हो भवति in the mīgadha dialect *sch* is substituted for *chh*, तथा अवधो खाने *y* and *y* for *j* and *gh*, and *y* लोपोऽपि *y* is not elided. पेशायां नदयोऽखाने हो भवति In the passaiçhrī *rs* is substituted for both *t* and *d* हृदपस्य चित्तपमिति चं भवति the word *hṛdaya* assumes the form of *hitapa*.

euphony wants a different use (१) as, सुकुमुमं, प्रयाग-
 जलं; पियगमणं; सुगदो (सुगतः); अगुरु; सचावं (सचापं); विज्रणं;
 अतुलं; सुतर; विदुरो; आदरो; अपारो; अजसो; दवो; दाणवो;
 सवज्जमान; इत्यादि; “स्वरादितिकिं ?” Why did we say
Stewart, preceded by a vowel ? Compare the following—
 संकरो; सगमो; एक्कंचरो (नक्रञ्चरः); धणजञ्चो; पुरंदरो, सवरो;
 “अद्युक्तस्येतिकिम् ?” as illustrations of what we mean by
 “single consonant” अक्को; वग्गो; अघो, मग्गो (मार्गः); अघो
 (अर्थः); उद्दामो “अनादे”रितिकिं ? “what do we mean by
 non-initial” ? compare—कालो, गन्धो, घोरो, जारो, तरु, दवो, पावं
 (पाप); ममासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्न पदत्वमपि वक्ष्यते तेन तत्र
 यथादर्शनमुभयमपि भवति । In a compound word where the
 members are easily distinguishable, the initial letter of
 the last member is optionally considered as non-initial ;
 accordingly elision takes place optionally, as सहअरो,
 सहचरः; जलअरो, जलचरः सहआरो, सहकारः; प्राकृतप्रकाशकारस्तु
 तमेवार्थं भिन्नभङ्गा सूचयति *Prakritapraśāsa* expresses

१ *Halpalatikā* has (वचनप्रतिपादने) the following *karika*.

प्राघो गुणस्यतश्चार्थप्राकृतस्योरिदे ।

एव न युति सोभाय तत्र सोधो न भवते ॥

According to the ancient *Prakṛita* grammarians, elision is not
 allowed where it violates the rules of euphony, as सुपुण्यं (सुपुण्यं), सुपुण्य
 (सुपुण्यं); सनेधो (सनेध); वेविणु ‘अत्र’ मरकले कथा तथा मरकले भवेत्” इति
 वदति । Some say that in the words *marakata* and *madakala* g is
 substituted for k as मरकथं (मरकतं); मरकलो (मरकल);

why did we say "when preceded by a vowel"? compare संखो (शङ्खः); संघो (सङ्घः); कंथा (कन्था), &c असंयुक्तस्य इतिकिं? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare लुम्बइ (लुम्बति); सिद्धउ (सिध्यतु); अक्खइ (अचति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गञ्जंतो (गर्ज्जयन्); खे; गञ्जइ घणो (गर्ज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied (see *Sū* 2ch 2) we also find such forms as पखलो (प्रखलः); पलम्बणो (प्रलम्बणः); अधीरो; अधणो (अधन्यः); उपलङ्घभावो (उपलङ्घभावः); जिणधम्मो (जिनधर्मः); इत्यादि दृश्यन्ते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्वामंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial t preceded by a vowel changes into d, as णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडइ (घटते), &c स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं? and also noninitial, for compare टंको, कचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, as अटइ (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

एयन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *pat* is in causal form, *l* is optionally substituted for t, as फालेइ, फालेइ (पाटयति) ।

टोडः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्वामंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

क, ग, च, जेत्यादीनां लुकि सति, य. शेषोऽवर्णसाम्रात् परतो लघु-
प्रयत्नतर यकार श्रुति भवति ।

Where *l, g, ch,* and *j &c*, are elided, the inherent *a*, which survives them, if preceded by an *abarna* (*a* or *ā*) is pronounced like *ga*.

ख, घ, च, ध, भां हः ॥ १२

स्वरात् परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख, घ, च, ध, भ इत्येतेषां
वर्णानां प्रायो हे भवति

H is substituted for the five consonants *kh, gh, th, dh* and *bh*, when they are single, non-initial and preceded by a vowel ख—महो (मखः); सुहं (सुखं); मेहला (मेखला); लि-
हह (लिखति); प्रमुहेण (प्रमुखेण); मही (मखी); आलिहिदा (आलि-
खिता); घ—मेहो (मेघः); जहणं (जघनं); माहो (माघः); लाहणं
(लाघवं); लज्ज (लघु); य१ — नाहो (नाथः); गाहा (गाथा); मिज्जणं
(मियुनं); सवहो (अपयः); कहैहि (कथय); कहेदु (कथयतु); कहरसं
(कथयिष्यामि); कहं (कथं); मणोरहो (मनोरथः); ध—साज्ज (माधु);
राहा (राधा); वाहो (वाधः); वहिरो (वधिरः); वाहह (वाधते);
हंहहणु (हंहधनुः); अहिसं (अधिक); माहवोलदा (माधवोलता);
मज्जहरो (मधुकरः) भ—सहा (सभा); सहावो (सभावा); एहं (नभः);
घणहरो (घणभरः); सोहह (शोभते); सोहणं (शोभनं); आहरणं
(आभरण); दुलहो (दुर्लभः); वजहो (वज्रभः); १ स्वरादितिकं ?

१ In the saurasehi except in *prithivi* and *prathamā*, *dh* is substituted for *th*, as लघा (पया); मघा (मघा); लघवा (लघवा) &c, in *prithivi*, and *prathamā*, *ā* and *dh* are respectively substituted for *th*, as पज्जरी, पज्जुमं, पुपिरी प्रथमं वर्णयित्वा श्रीरथेयां यकारेण प्रायो यो भवति ।

१ श्रीरथेयां यमयोः ऋनेक दकार यकार यदुकार विहितं न तु संवतः सावर्ण्यं
In the saurasehi *dh* and *bh* are pronounced as *d* and *v* respectively, but they do not change their forms

why did we say "when preceded by a vowel" ? compare संखो (सङ्खः); संघो (सङ्घः); कंया (कन्या), &c. असंयुक्तस्य इतिकिं ? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare लुम्बद् (लुम्बति); सिद्धुड (सिध्यतु); अक्खद् (अचति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गज्जयन्); खे; गज्जद् घणो (गज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied (see *Sū* 2ch 2) we also find such forms as पखलो (प्रखलः); पलम्बघणे (प्रलम्बघ्नः); अधीरो; अधषो (अधन्यः); उपलङ्घभावो (उपलङ्घभावः); जिणधम्मो (जिनधर्मः); इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्थानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial † preceded by a vowel changes into ḍ, as णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडद् (घटते), &c. स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel ? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं ? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं ? and also noninitial, for compare टंको, कचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, as अटद् (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

एण्णो पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *paṭ* is in causal form, *l* is optionally substituted for †, as फालेद्, फालेद् (पाटयति) ।

टोडः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्थानादेष्टस्य डो भवति ।

क, ग, च, जेत्यादीनां लुकि सति, य. शेषोऽवर्णस्तस्मात् परतो लघु-
प्रयत्नतर यकार श्रुति भवति ।

Where *k, g, ch, and j &c*, are elided, the inherent *a*,
which survives them, if preceded by an *abarna* (*a* or *d*)
is pronounced like *ya*

ख, घ, य, ध, भां हः ॥ १२

खरात् परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख, घ, थ, ध, भ इत्येतेषां
वर्णानां प्रायो हो भवति

H is substituted for the five consonants *kh, gh, th, dh*
and *bh*, when they are single, non-initial and preceded
by a vowel ख—महो (मखः); मुहं (मुखं); मेहला (मेखला); लि-
हद् (लिखति); यमुहेण (प्रमुखेण); सही (सखी); आलिहिदा (आलि-
खिता); घ—मेहो (मेघः); जहणं (जघनं); माहो (माघः); लाह्रं
(लाघवं); लड्ड (लघु); थ१ — नाहो (नाथः); गाहा (गाथा); मिह्रणं
(मियुनं); सवहो (शपयः); कहेहि (कथय); कहेदु (कथयतु); कहरसं
(कथयिष्यामि); कर्ह (कथं); मणोरहो (मनोरथः); ध—माड्ड (माधु);
राहा (राधा); वाहो (वाधः); वहिरो (वधिरः); वाहद् (वाधते);
इह्रणु (इध्रधनुः); अहित्रं (अधिकं); माहवीलदा (माधवीलता);
मड्डभरो (मधुकर.) भ—सहा (सभा); सहावो (स्वभावः); एहं (नभः);
घणहरो (घणभरः); सोहद् (शोभते); सोह्रं (शोभनं); आहरणं
(आभरणं); दुवहो (दुर्गमः); ववहो (वज्रमः); १ खरादितिकि ?

१ In the saurasheni except in *prithivi* and *prathama*, *dh* is substituted
for *th*, as कथा (पथा); तथा (तथा); चहवा (चन्ववा) &c. in *prithivi*, and *pro-
thama*, *k* and *dh* are respectively substituted for *th*, as पत्रवी, पदुमं, दुधिवी
प्रथमश्च अर्धदिव्या शौरधेन्वा ववारस्य प्रायो हो भवति ।

१ शौरधेन्वा ववधोः ऋभेः ववार ववार वदुवारः विहित म नु संवनः साधयं
In the saurasheni *dh* and *bh* are pronounced as *d* and *b* respectively,
but they do not change their forms

why did we say "when preceded by a vowel" ? compare संखो (शङ्खः); संघो (संघः); कंथा (कन्था), &c. असंयुक्तस्य इतिकिं ? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare लुम्पद् (लुम्पति); सिद्धुड (सिध्यतु); अखद् (अचति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्जयन्); खे; गज्जद् घणो (गर्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied (see *Sū* 2ch 2) we also find such forms as पखलो (प्रखलः); पलम्बपणे (प्रलम्बपणः); अधीरो; अधषो (अधनः); उपलङ्घभावो (उपलङ्घभावः); जिणधम्मो (जिनधर्मः); इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial t preceded by a vowel changes into d, as णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडद् (घटते), &c. स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel ? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं ? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं ? and also noninitial, for compare टंको, कचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, as अटद् (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

एतन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *pat* is in causal form, *l* is optionally substituted for t, as फालेद्, फालेद् (पाटयति) ।

टोडः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Dh is substituted for th, when it is single, noninitial and preceded by a vowel, as मढो (मठः); षढो (षठः); कमढो (कमठः); कुढारो (कुठारः); खरादित्येव why did we say when preceded by a vowel? look on the, following वेकुंठो (वैकुण्ठः); असंयुक्तस्वरतिकिं? as for its being 'single' compare चिह्न (तिष्ठति); अनादेरितिकिं? and for its being noninitial compare ठारं (स्यायी);

॥ डोलः ॥ २८ । २ ।

खरात् परस्यासंयुक्तस्यानादे डः प्रायो लो भवति ।

single and noninitial d preceded by a vowel, generally becomes l; as वलवामुर्ह (वडवामुर्ह); गरुलो (गरुडः); कीलर (कीडति); तलाओ (तडागः); वलही (वडभी); खरादित्येव this is the case only when d is preceded by a vowel, for compare such forms as 'मोडं, (मुण्डं)? कोडं (कुण्डं)? असंयुक्तस्य इत्येव as illustrations of d when not single we have खड्गो; अनादावित्येव d does not change to l when initial as डिभो; 'प्रायो'ग्रहणात् कचिदिकम्प्योऽपि from the use of *Prāya* (generally) in the *sūtra* we conclude that option is allowed in some words as, वल्लिमं, वडिमं; दालिमं, दाडिमं; गुलो, गुडो; णाली, णाडो; णलं, णडं; कचिन्न भवति this rule does not at all apply to some instances as निविडं, पीडिञ्चं (पीडितं); णीडं । २ ।

१ प्राकृत प्रथमे " दस्य च " इति छन्दस्त्वयसि (see Pra 23su ch 2)

२। प्राकृतप्रथमकारमते दाडिम, वडिच, निविडानां लब्ध न भवति According to *Prākṛitapraśāsa* l is not substituted at all in the words *Dādima*, *Rūḍa*, and *Nibida* कल्पसन्निवासे केशे पीडित, मुव, शब्दयोर्विकल्पेव लब्ध भवति । According to *kaipalata* the substitution of l for d is optional in *Piṭa* and *Gula* only.

॥ प्रतौ डः ॥ १०

प्रत्युपसर्ग तस्य डो भवति ।

In the prefix *prati* *d* is substituted for *t* as पडिवस्य (प्रतिपन्न); पडिषरो (प्रतिषर); पडिमा (प्रतिमा) &c प्राय इत्येव the word *Prāya* (generally) still continues to be implied, so we find also many exceptions of the rule, as पदवं (प्रतोष), सपई (सप्रति), पदङ्गाण (प्रतिष्ठान), पदङ्गा (प्रतिष्ठा), पदशा (प्रतिज्ञा) ।

प्राकृत प्रकाशे षट्वादिषु तोद (प्रा० ७।२) इति सूत्रे पठित हेमचन्द्रस्तु विधिभिन्न शौरसेनीमागधी विषय मन्यते तन्मते साधारण प्राकृतेषु षट्वादीनां उक्त इत्यादिरूप भवति ।

In *Prākṛitaparakasa*, we find a Sutra "ritwadishu tod ali" (Prā 7su, ch2) in *ritu* &c, *d* is substituted for *t* But Hemchundra says सतु शौरसेनी मागधी विषय एव दृश्यते इति नोच्यते "as this does generally apply to Sauras'emi and māgadhī dialects I omit it—In common Prakṛita however no such substitution takes place, as उक्त (सूत); रजत्रं (रजत); एत्र (एत), गत्रो (गत), सपत्र (साम्प्रत), जत्रो (यत), तत्रो (तत); कत्र (कृत), हत्रासी (हताश), तात्रो (तात); इत्यादि । २

१ सतु किरातो रजतश्च नात सुसङ्गत भयत साम्प्रतश्च ।

सुसङ्गति प्रीति समान शब्दा स्यात् कृतिर्निश्चिन्ति तुल्यमेतत् ॥

उपसर्ग समानुक्ते कृति हती हतामनी ।

षट्वादिगणने नेषाच्चये सिद्धानुसारत ॥

According to *kalpalatika* *d* is invariably substituted for *t* in the word *sutra*; as सुद सुत and optionally in *hata* (हत) as हतो हदी (हत)

॥ दन्श दक्षो ॥ १२ ।

अनयोर्धात्वोर्दस्य लो भवति ।

D is substituted for *d* in the roots *Dansa* and *Daha*, as डसद् (दसति), डहद् (दहति),

॥ प्रदीपौ ल ॥ १२ ।

प्रपूर्वे दीप्यतौ धातौ दस्य लो भवति ।

L is substituted for *d* in the root *dīpa* having the prefix *pra* before it, as पलीबेद् (प्रदीपयति), पलित्त (प्रदीप्त),

॥ दीपौ धोवा ॥ १३ ।

दीप धातौ दस्यधो वा भवति ।

Dha is optionally substituted for *d* in the root *Dīpa* as धिप्पद्, दिप्पद् (दीप्यति),

॥ नेण ॥ १४ । १ ।

खरात् परस्वामयुक्तस्थानादेर्नस्य णी भवति ।

N (cerebral) is substituted for dental *n* when it occurs single and noninitial, and is also preceded by a vowel, as कण्था (कन्या); सन्नण (शनन), इत्यादि ।

अत्र वररुचि हेमचन्द्रयोर्महदन्तर दृश्यते, यथा प्राहतप्रकाशे "नेण सर्वत्र" (पा० ४२ सू २ अ) इति सूत्र दृश्यते, तस्य वृत्तिलु सर्वत्र आदौ अनादौ वा नकारस्य णकारो भवति ।

With regard to this rule difference of opinion is found to exist between *Vararuchi* and *Hemchandra*, for while the former substitutes cerebral *n* for a single *n* every where the latter attaches the conditions mentioned in the

पैशाचा उकारस्य 'न' कारो भवति । In the Painscha dental *n* is substituted for cerebral *n*.

sūtra Thus for instance *Va asucl* writes the word *Nava jana* as *Nārāyana*, while Hemchandra both *Narāyana* and *Nārāyana* (see next *sūtra*) The Rishis do not pay any regard to this *rule*, as अनसो अनिसो ।

॥ वादौ ॥ १५ ।

अस्युक्तस्यादौ वर्त्तमानस्य नस्य णो वा भवति ।

N is optionally substituted for a single and initial *n* as णरो, नरो, णद्, नद्, (नदी), अस्युक्तस्येत्येव this is only when *n* is single for compare न्याय ।

॥ योव ॥ १६ । १ ।

स्वरात् परस्यास्युक्तस्यानादे पस्य प्रायो वो भवति ।

Single nominative *p* when preceded by a vowel, generally becomes *v*

as सवहो (शपथ), सवो (शाप), उलवो (उलप), उवसग्गो (उपसर्ग), पद्दवो (पुद्दीप), कामवो (काम्यप), पाव (पाप), उवमा (उपमा), महिवालो (महोपाल), गोवेद् (गोपयति), कलावो (कलाप), तवद् (तपति), कवोलो (कपोल), स्वरादित्येव as for *p* not preceded by a vowel compare कम्पद्, अस्युक्तस्येत्येव as for its being conjoined to another consonant compare अप्पमत्तो अनादिरित्येव, also when it occurs at the beginning of words, compare पद्द (पठति) प्राय इत्येव the use of *prāyas* (generally) in the *sūtra* signifies that this rule is not universal or in other words it applies only to cases where no elision takes place by *sūtra* (1 chap 2) as रिऊ (रिपु), १ ।

१ । अङ्कन प्रकारं सूत्रकथन समसव विद्यते (see Prā 15 °)

श्रीरामन्या अपूर्ण शब्दस्य अवकथन अजन्म इति रूपद्वय भवति In the Va r sen dialect the word *Ap rba* has two forms as, *st shen* a Nāgr | tracter पस्य च व उ ऽ generally subst t ted for,

॥ पटौ फ ॥ १७ ।

प्यन्ते पटि धातौ पस्य फो भवति ।

Ph is substituted for *p* in the root *Pat* when in the causal form, as पाषेइ, पाढेइ (पाटयति) ।

॥ फो भहौ ॥ १८ ।

स्वरात् परस्यास्युक्तस्थानादे पस्य भहौ भवत ।

Bh or *h* is substituted for a single and noninitial *ph* when preceded by a vowel क्वचिद् In some words *bh* only is substituted, as रेभो (रिफ); सिभा (शिफा); क्वचित्तु ह in other instances *h* only is substituted मुक्ताहल (मुक्ताफल); क्वचिदुभावपि instances may be found where both *bh* and *h* are substituted in same words as सेभालिआ, सेहालिआ (शेफालिका), सभरी सहरी (शफरी), स्वरादित्येव the substitution does not occur when *ph* is not preceded by a vowel, as गुफइ (गुम्फति), अस्युक्तस्थित्येव neither when it is not single as पुप्फं (पुप), अनादावित्येव nor when *ph* is initial as षष्ठी । १

॥ वोव ॥ १९ ।

स्वरात् परस्यास्युक्तस्थानादेवस्य वो भवति ।

V is substituted for a single and noninitial *B* when preceded by a vowel, as अलावू अलाऊ ।

॥ विमिन्यां भ ॥ २० ।

विमिन्यां वस्य भो भवति ।

१ । शौरसेन्यां पस्य षइ In the Sauraseni only *h* is substituted for *ph* In Jaina Prakrita *b* is substituted for *m* (अत्र शास्त्रे मस्मान्न वो भवति) यथावा (मज्जिम) ।

In the word *visini bh* is substituted for the initial letter, as भिषिणी स्त्रीलिङ्ग निर्देशादिह न भवति from the express mention of the feminine we infer that this rule does not hold in the neuter form of the word as विषम् ।

॥ आदेर्योजः ॥ २१ ।

पदादेर्यस्य जो भवति ।

J is substituted for initial *y* as जसो (यसः); जमो (यमः); जादे (जातिः); आदे रितिकिं ? as for cases where *y* is not initial compare अवभवो; वडलाधिकारात् शोषसर्गस्यानादे रपि the implication of option being continued we have to understand that even in many cases where *y* is preceded by a prefix and consequently is not initial, the substitution is allowed, as संजमो (संयमः); संजोओ (संयोगः); अवजसो (अपयसः); कल्पलतिका मते सामान्यत उत्तर पदस्थितस्यापि यकारस्य जादेशो भवति । According to *kalpalatikā* the substitution takes place also when *y* stands first in the last word in a compound; as गाढजोष्वसा (गाढ-यौवना); अजोणो (अयोग्यः); आर्षे लोपोऽपि according to the Rishis initial *y* is also sometimes elided; as अहाजाय (यथाजातं) । १

॥ युष्मच्चर्यपरे तः ॥ २२ ।

युष्मच्छब्दार्थ परे यस्य तो भवति ।

The *y* of the word *yusmad* changes to *t* as तुन्दारिसो (युष्मादृश) ।

१ । मागधा यस्य जादेशो न भवति । In the Magadhi *y* remains the same

॥ तीयकृद्दयो ज्ञः ॥ २३ ।

तीथ प्रत्यये, छदन्तेषु च यो यस्तस्य द्विरुक्तो जो(ञ्जः) वा भवति ।

The single unconnected *y*, which occurs in a word on account of affix *tīya*, or any of the *krit* affixes attached to it optionally becomes *jj* as करणिञ्जं, करणीञ्चं ; रमणिञ्जं रमणीञ्चं ; दोञ्जो, दोञ्चो (द्वितीयः); पेञ्जं, पेञ्चं (पेयं) ।

॥ ङायायां होवाकान्तौ ॥ २४ ।

अकान्तौ वचमाने ङाया शब्दे यस्य हो वा भवति ।

The *y* of the word *chhāyā* when it is used in any sense other than *kānti*, optionally changes to *h*; as वचस्तुङ्गाहा (वृचस्तुङ्गाया) ; ।

॥ हरिद्रादौ लः ॥ २५ ।

हरिद्रादिषु शब्देष्वसंयुक्तस्य रस्य लो भवति ।

In the words *Haridrā* &c *l* is substituted for the single *r* ; as हलद्वा (हरिद्रा) : दलिद्दो (दरिद्रः); कल्पलतिकायां हरिद्रादिगणो यथा in *kalpalatika* the *Haridra*—class is thus enumerated as

हरिद्रा, सुखरा, झार, सुकुमार, युधिष्ठिराः ।

कहणा चरणञ्चैव परिखा परिघावपि ॥

किरातस्याङ्गुरीचैव दरिद्रस्यैवमादयः ।

आदिशब्दात् पारिभद्रः जठर निष्ठुरापदार शब्दानां संग्रहः ।

Bahula (option) being still implied we have to understand that in the word *charana* the *r* changes into *l* only when it means a foot and used not in any other

sense, as पइस्स चरण so we also find such forms as
जठर, निट्टुरो । १ ।

॥ शयो स ॥ २६ । २ ।

शकार पकाग्यो सो भवति ।

S is substituted for s' and sh, as कुसो (कुश), सेसो
(सेप), इत्यादि in fact s' and sh (श&ष) do not exist in the
prakrita alphabet

॥ होघोऽनुस्वारात् ॥ २ ।

अनुस्वारात् परस्य होघो भवति ।

gh is optionally substituted for h when it is preceded
by anuswara as सिघो, सीहो, (सिह); सघारो, सहारो
(सहार), कचिदननुस्वारादपि we find the substitution of gh
in some instances even where h is not preceded by an
anuswara as दाघो (दाह) ।

इति द्वितीयोऽध्याय ।

१ मागध्यां र खाने हो भवति । In the maghadhi l is generally substituted
for r देश्यामपि र खाने छ । In the Pansachi l is also substituted for r

In Jaina Prakrita s and n are substituted for r (जैन प्राहने र खान
एषौ विहितौ) । (In Prakrita lakshana sutra 18 to 19) as सीसं (सिर) ।

२ मागध्यां श ष घां शर व In the maghadhi s (श) is invariably used every
where for s sh and s

In Jaina Prakrita r, jha and bh are substituted for h (जिने च
खान र भ भवति) (In Prakrita lakshana sutra 19 20 १) घरं (गृह)
वज्जो (वदि) जिग्भा (जीका) ।

अथ तृतीयोध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

॥ संयुक्तस्य ॥ १ ॥

यदित ऊर्द्धमनुकमिष्यामस्तत्संयुक्तस्येति वेदितव्यम् ।

Now we come to conjunct consonants This *Sūtra* is an *adhikāra*, that is, in all the succeeding *sūtras* the rules laid down refer to conjunct consonants.

। क, ग, ट, ड, त, द, प, श, ष, सां मूर्द्धं लुक्, शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ १ ॥

मूर्द्धं स्थितानां संयुक्तवर्णसम्बन्धिनामेषां लुग्भवति । अनादौ स्थितानां शेषाणां द्वित्वञ्च ।

The consonants *k, g, t, d, t, d, p, s', sh,* and *s* when occurring as the first letter in a conjunct are elided, and except when they occur in the beginning of a word, the surviving consonant of the conjunct is doubled, as—

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
क-भुक्तं	भुक्तं ;	सित्यं	सिक्त्यं ;	भक्तं	भक्तं ;	सुक्तं	सुक्तं
ग-दुद्धं	दुग्धं ;	सुद्धं	सुग्धं ;	मिण्ड्वौ	सिग्धः ।		
ट-सप्पञ्चो	षट्पदः ;	काफल	कट्फलं ।				
ड-खग्गो	खड्गो ;	मञ्जो	षड्जः ।				
त-उत्पलं	उत्पलं ;	उत्पाञ्चो	उत्पातः ।				
द-सुग्गो	सुद्गः ,	सुग्गरो	सुद्गरो ।	मग्गु	मद्गुः ।		

प्रा०	सं	प्रा०	सं		
प-सुत्तं	सुत्तं	पञ्चत्तं	पर्याप्तं	गुत्तो	गुप्तः ।
श-निचलो	निचलः	शुश्रूह	शुनति ।		
प-गोद्री	गोद्री	निष्ठुरी	निष्ठुरः ।		
स-खलिस्रं	खलितं	षेहो	सेहः ।		

॥ अधो म, न, यां, शेषाणां द्वित्वज्ञानादौ ॥ ३ ॥

म, न, यां संयुक्तस्याधोवर्त्तमानानां लुग्भवति । अनादौ वर्त्तमानानां शेषाणां द्वित्वञ्च ।

The consonants *m*, *n*, and *y* forming the last letters in conjuncts are elided, and except when the conjunct occurs in the beginning of a word the surviving consonants are doubled as—

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
म-जुगं	जुगं	रखी	रखिः	खरो	खरो
न-नग्गो	नगः	भग्गो	भगः	खगं	खगं ।
य-सोस्रो	सौम्यः ।				

॥ सर्व्वं च लवरामचन्द्रे शेषाणां द्वित्वज्ञानादौ ॥ ४ ॥

चन्द्रशब्दादन्यत्र सर्व्वं च ल, व, रां संयुक्तस्योद्धर्मधःस्थितानां लुग्भवति ।

अनादौ स्थितानां शेषानाञ्च द्वित्वं स्यात् ।

The letters *l*, *v*, and *r* are always elided, whether they occur first or last in a conjunct; and the surviving letters, provided they are not in the beginning of a word, are doubled; as—

	प्रा०	सं	प्रा०	सं
ल-उद्धे	उक्का	उल्का ;	वक्कलं	वत्कलं
व- "	सद्दो	शब्दः ;	अद्दो	अब्दः
	लुद्धो	लुब्धः ;	लोद्धो	लुब्धकः
र- "	अक्को	अक्कः ;	वग्गो	वर्गः
ल-अधः	सण्हं	सण्हं ;	विक्कवो	विक्कव.
व-अधः	पिक्कं	पक्कं ;	धत्त्यं	ध्वस्तं
र- "	चक्कं	चक्कं ;	गहो	गहो
	राक्कि	रक्की ।		

Exception;—In the word *chandra* is not elided, as

चंद्रो चन्द्रः (१) ।

अत्र 'ह' इत्यादिषु कानामुभय लोपप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः ।

According to the preceding *sūtra* in such conjunct as do &c both the first and last letters are subject to elision. In such cases we have only to follow ancient authorities to elide either of them, thus क्वचिद्दृङ् in some instances the first letter is elided, as उव्विग्गो (उव्विग्गः), विउणो (विगुणः), कम्मसं (कम्मसं); सव्वं (सव्वं),—क्वचिद्धः— in some instances the last is elided as कव्वं (काव्य), कुप्पा (कुप्पा), मक्कं (माक्क); दिअो (दिपः), दुअार्द (दिजातिः), क्वचित् पय्यंत्थेण in some instances the elision of either is good, as वार्द, हार (हार),

१ । We find the form अद्दो in many manuscripts.

॥ द्रो रो वा ॥ ५ । १ ।

द्र शब्दे रेफस्य लुग्या भवति ।

In the conjunct *dr*, the elision of *r* is optional, as द्रोहो (द्रोह), रुहो (रुद्र), भद्र (भद्र), समुहो (समुद्र),

॥ ज्ञान जस्य द्वित्वस्यानादौ ॥ ६ । २ ।

ज्ञासम्बन्धिना जस्य लुग्या भवति । जस्य च द्वित्वमनादौ ।

In the conjunct *gnā n* (ज) is optionally elided and the remaining *j* is doubled, provided it does not stand at the beginning of a word, as सज्जो, सज्जु (सर्वज्ञ); अज्जो, अज्जु (अज्ञ), अहिज्जो, अहिज्जु (अभिज्ञ), जाण, जाण (ज्ञान), सजा, सजा (सजा), अज्जो, अज्जो (अज्ञ), कश्चिन्नभवति in some instances the elision does not take place, as विज्ञाय ।

॥ अनादावादेशस्य द्वित्वं चनम् ॥ ७ ।

अनादौ वर्त्तमानस्यादेशस्य द्वित्वं भवति ।

A single consonant which is substituted for a conjunct by rules herein after stated, is doubled, provided

१ अक्षरान्धवि नियम एव सर्वत्र चने In the above the rule is universally applied

१ मौर्येयां ज्ञा ज्ञान ओ भवति In the mauraseni *gn* is substituted for *gn* (ज्ञ) नादौ ज्ञस्य ज्जो भवति in the māgādhī *gn* (ज्ञ) is replaced by doubled *gn* देशान्धवि नादौ ज्ञस्य ज्जो राजन् सम्बन्धिना ज्ञस्य विज्ञाय in the paśāchi also *gn* is substituted for *gn* (ज्ञ) but the *gn* (ज्ञ) of the word Rājan is optionally changed to विज्ञ । मौर्येयी नादौ देशीषु न्यस्यो रवि ज्जो भवति । *gn* is also substituted for *nyā* and *nyā* in the sauraseni māgādhī and paśāchi dialects

it does not stand at the beginning of a word, as ल्हो (यष्टि), दिहो, (दृष्टि), ह्यो इत्यादि ।

॥ द्वितीय तुर्य्यो रूपरि पूर्व्व ॥ ८ ।

द्वितीय तुर्य्ययोर्द्वित्वप्रसङ्गे उपरि पूर्व्वो भवतः । द्वितीयस्योपरि प्रथमस्यतुर्य्यस्योपरि द्वितीय इत्यर्थः ।

When the second or the fourth letter of a class (वर्ग) is to be doubled, it shall, instead of being doubled, be conjoined to the first and the third letter of the same *barga* respectively, over it, as वक्खाण (व्याख्यानं), अघो (अर्घ) ।

॥ न दीर्घानुस्वारात् ॥ ९ ।

दीर्घानुस्वाराभ्या परयो जेषादेशयोर्द्वित्व न भवति ।

A consonant preceded by a long vowel or *Anusvara* is never doubled, as ईसरो (ईश्वर), साम (साय), सक्तो (सक्रान्त), सभा (सन्ध्या) ।

॥ र्हो ॥ १० ।

रेफ हकारयोर्द्वित्व न भवति ।

R and *h* are never doubled, as—र-सु देर, (सौन्दर्य्यं), वहचेर (ब्रह्मचर्य्यं), धीर (धैर्य्यं), विहलो (विकल), कहावणो (कार्पाण) ।

॥ समाधे वा ॥ ११ ।

समाधे द्वित्व वा भवति ।

The foregoing rules for doubling a letter, optionally applies to the compound words; as नदीगामो, नदीगामी (नदीगामः); वज्रलाधिकारादन्यत्रापि option being carried on, any letter in a compound word though not coming under the foregoing rules, may be optionally doubled; as—
तेल्लोक्कं, तेल्लोक्कं (तेल्लोक्कं) ।

॥ तैलादौ ॥ १२ । १ ।

तैलादिध्वनादौ यथादर्शनं मन्थस्थानन्वस्य च व्यञ्जनस्यद्वित्वं भवति ।

In the words *taila* &c. any consonant except the first is doubled; but ancient usages can alone determine whether the medial is doubled or the final, as तैलं (तैल); मंडुक्को (मण्डूक); वेदक्षं (विचक्षि); उञ्जु (अजु); सोत्तं (ओत.); पैम् (पेम); विड्डा (मोडा); जोव्वण (धौवर्ण);

॥ सेवादौ वा ॥ १३ । २ ।

१ प्राकृत कल्पलतिकाया प्राकृत प्रकाशे च सूत्रस्यास्य “भीडादिषु” इत्येष रूपमस्ति ।
Both Prakritakalpatalika and Prakritaparakasa read Nīdādi instead of taldādi; kalpalatika thus enumerates Nīdādi (कल्पलतिकाया भीडादिषु मणोषदा—

नीड, व्याहृत, मण्डूक, सोतादि, प्रेम धौवने ।

पुञ्जु खूळ, तथा तैलं, तेल्लोक्कं तथा यथा ॥

वेदक्ष (नीडं) वाहित (व्याहृत) ।

२ Kalpalatika thus enumerates the Sevā class (कल्पलतिकाया सेवादिसो यथा)—

सेवा, कौतुबलं, देव, विहित, मण जानूनि ।

पिसादय च वा भन्दा एतदाया यथायंका ॥

तेल्लोक्कं कर्षिकारय वेष्ठा भूळं ह दुवितं ।

रावि विहास निघाता समोषे चर एक्षय ॥

दीपेक मिष पुष्पीक मिष पुष्पादिदुर्लभा ।

दुष्परी निष्कुर कर्षं करेषाय परछर ।

नापहाया स्यामब्दा सेवादिसचकता ।

सेवादिष्वनादौ यथादर्शनमन्त्यस्थानन्त्यस्य च वा द्वित्वं भवति ।

The above rule is optionally applied to the words *sevā* &c as

सेव्वा, सेवा, विहित्तो, विहित्तो, कौउहल कौउहल, वाउहो,
वाउलो इत्यादि ।

॥ च ख कचिन्तु क्कौ ॥ १४ । १ ।

चख खो भवति कचिन्तु क्कौ वपि ।

Kh is generally substituted for *ksh* but in some cases *chh* or *jh* is also found in its place, as खत्रो (चय), लखण (लचण), कचिन्तु, क्कौ वपि, the examples of the latter cases are क्कोण, खोणं, (चोण), भिञ्जद, खिद्यति (चिद्यति),

॥ क्कोऽद्यादौ ॥ १५ ।

In *Aksha* &c *chh* and not *lh* is substituted for the conjunct, as अक्की, (अक्षि), उक्कू, (रक्तु) इत्यादि, कचिन्तु स्यगित शब्देऽपि sometimes *chh* is also substituted for *sth* in the word *sthaḡita*, as क्कदश्च । २ ।

गौरसेन्यां यथादिषु द्वित्वं न भवति । This rule does not apply in the Sauraseni dialect

१ भाग्यमाननादौ वर्तमानस्य चस्य श्को भवति; प्रवाचकोषु क्कः । In the māgadhī *sk* is substituted for a nominal *lsh* but in the words *preksha* and *śchaksha* the substitute is *sk*

२ *Kalpalatka* thus enumerates the *aksha* class (कल्पलतिकायां अक्ष्यादिगणो यथा) अनादि चसु रक्षुष चार चत्विशमक्षिः । रक्षोच सदुषोऽच चर क्षीरक्षुष । सुभाषेत्यादय शब्दा अक्ष्यादिगण सम्भवाः । आर्वे According to *puh* s the words *lshu* (रक्ष) *lshira* (क्षीर) and *sar lsha* (सदुष) have the following forms also as रक्षुष क्षीरं चरिक्कश्च । भीरश्च न्यां सदुष चार मय्यो मयलं निरिक्क । In the sauraseni dialect *chh* is not substituted for *lsh* in the words *sadr lsha* and *lshara*

॥ चण उत्सवे ॥ २६ । २ ।

चण शब्दे उत्सवाभिधायिनि मयुक्तस्य खो भवति ।

When the word *lshana* denotes festival *chh* is substituted for *lsh* But when it denotes a moment the substitution does not take place, as खयो ।

॥ क्क झो प ॥ २७ । २ ।

क्क झो. पो भवति ।

The conjuncts *km* and *tm* change into *P*, as रूप (रूप), रूपिणी (रूपिणी); कुपल (कुपल), क्वचित् च्मापि in some instances 'प्' is also substituted for क्क as रूपी (रूपी),

॥ प्क, स्कयो नांश्चि ख ॥ २८ ।

अनयो नांश्चि सञ्जायां खो भवति ।

Kh is substituted for *shk* or *sl* in a substantive, as प्क-पोक्खर, (पुष्कर), पोक्खरिणी, (पुष्करिणी), निक्ख (निष्क), स्क-खधो (स्कन्ध), खधावार (स्कन्धावार); नाग्गीति कि? when *shk* and *sl* occur in a verb or verbal adjective such substitution does not take place, as दुक्कर, (दुष्कर), निक्काम्म, (निष्काम्य), सक्कम् (सस्कृत), इ ।

१। शौरसैन्यां चणशब्दे खल न । In the sauraseni *chh* is never substituted for *lsh* in the word *lshana*

२। प्राकृत कल्पलनिकायां क्क ख च इत्येव खपरमसि According to Irkr ta Kalpalat ka the substitution of *P* is held for *km* only

३। हेमचन्द्रमते मादध्यां मयोनि वर्त्तमानयोः सकार वकारयोः खो भवति तथाहि वक्खयोः ख इति रूपं वक्ख इति रूपं । According to Hemchandra *s* is substituted for *s* and *sh* when they conjoined to another letter in the magadhi dialect Thus the conjuncts *shk* and *sl* assume the form of *sk* and *sh* the form *st* कल्पलनिकामते तथापि सकार एव । According to kalpalatika the substitute is *s* even in these instances

॥ यस्य ठोऽनुष्टु, एा सदष्टे ॥ १८ ।

उष्ठादिवर्जिते यस्य ठो भवति ।

Th is used for *sh* in all words except *ushtra ushtā* and *sandashṭa*, as लुङ्गो (यष्टि), मुङ्गो (मुष्टि), दिङ्गो (दृष्टि) मिङ्गो (मृष्टि), इत्यादि अनुष्टुष्टां सदष्टइतिकि ? the words *ushṭā* and *sandashṭa* have the following forms

उङ्गो, इङ्गो, सदङ्गो ।

॥ त्ययोऽचैत्ये ॥ १० ।

चैत्यवर्जिते त्यस्य चो भवति ।

Ch is substituted for *tya* in all words except *chaitya* as सच (सत्य), पचन्तो (प्रत्यय), निच (नित्य), पचच्छ (प्रत्यक्ष), अचैत्यइतिकि ? the word चैत्य becomes चइत्त ।

॥ त्व, ख, द, ध्वां च, च्छ, ज्ञ, ज्ञा क्वचित् ॥ ११ ।

एषा (त्व, ख, द, ध्वां) यथा सख्यमेते (च, च्छ, ज्ञ, ज्ञा), क्वचिद्भवन्ति ।

In some instances *ch* *chh*, *jj*, and *jjh* are substituted for *twa*, *thwa*, *dwa*, and *dhwa* respectively as एच्चा (ज्ञात्वा), मोच्चा (श्रुत्वा), पिच्छी (पृथ्वी), विज्ज (विदान्), बुज्जा (बुधा),

॥ नंस्याधूर्त्तौ ॥ १२ ।

नंस्य ठो भवति धूर्त्तौ दोन् वर्जयित्वा ।

T is substituted for *rt* except that in the words of the *dhurta* class as केवट्टो (कैवर्त्त) वट्टो (वर्त्तो), एट्टश्चो (वर्त्तक), एट्टइ (वर्त्तकी), सदट्टिन् (सद्वर्त्तिक), अधूर्त्तइदितिकि किः

the substitution does not take place in the words dhūta &c as धूतो, किन्ती धूतादिर्द्यथा धूतः, कीर्त्तिः, वार्त्ता वर्त्तन, निवर्त्तन, प्रवर्त्तन, सवर्त्तन, आवर्त्तन, निवर्त्तक, प्रवर्त्तक, सवर्त्तक, वर्त्तिका, वार्त्तिकः, वार्त्तिकः, कर्त्तरि, मूर्त्तिः, मुहूर्त्तः, वङ्गलाधिकारात् वङ्गा bahula being carried on, the word *vartā* takes the form of *vattā* *

॥ इखात् थ्य, थ, त्थ, था मनियले ङः ॥ २२ ।

इखात् परेषां, थ्य, थ, त्थ, थां ङो भवति ।

Chh is substituted for the conjuncts *thya, sch, ts,* and *ps*, when they are preceded by a *short* vowel, as पच्छ (पथ); पच्छा (पथा); मिच्छा (मिथ्या); रच्छा (रथा); थ-पच्छिमं (पथिम); अच्छेरं (आथर्य); पच्छा (पथात्); त्थ-उच्छाष्टो (उत्थाष्ट); मच्छरो (मत्सर.); वच्छो (वत्स) थ-लिच्छद् (लिषति); लिच्छा (लिषा); जुगुच्छद् (जुगुषति), इच्छरा (अपरा); इखादिति किं ? the substitution does not take place when they are not preceded by a short vowel, as ऊत्थारिओ (उत्थारित); अनि-
द्यत्त इति किं such substitution does not take place in the word *nischala*, as निश्चलो According to the Rishis (थार्ये) the word *tatthya* (तत्थ) is used as *tachcha* (तच्च) ।

॥ थस्य ज ॥ २४ । १ ।

* भागर्थी तद्गोचर इति थप केपाश्चित्ते ङ इति । In the Māgadhī dialect the conjuncts *tt* and *tt* change into *st*; but according to some they change into *st*

१ । कल्पलिकार्या "पद्यादिषुवेति" पाठो विद्यते । According to *Kalpa Lalika* such substitution does not take place in the words *padya* &c. as पर, गर, खर, उपरं केचिदिष्वन्ति केचिदिष्वन्ति केवलं as regards the word *udiyama* some uphold the substitution while others do not as उर्यो उर्यो ।

द्यञ् जो भवति ।

J is substituted for *dya* ; as मज्जं (मद्य) ; श्रवज्ज (श्रवद्य) ; वेज्जं (वेद्य) ; विज्ज (विद्या) ;

॥ ध्यस्य झः २५ ।

ध्यस्य झो भवति ।

Jh is substituted for *dhya* , as झाण (धानं) ; उपझाश्रो (उपाध्याय.) ; सझाश्रो (साध्याय) ; मझ्जं (मध्य) ; विझ्जो (विन्ध्य.) ; अझाश्रो (अध्याय) ;

॥ झश्रो षः । २६ ।

झशरो षो भवति ।

N is substituted for *nn* and *jn* , as निष (निष) ; पज्जुषो (प्रद्युम्न) ; षाण (ज्ञान) ; सषा (सज्ञा) ; पषा (प्रज्ञा) ; विषाण (विज्ञान) ;

॥ न्मोमः ॥ २७ ।

न्मस्य मो भवति ।

M is substituted for *nm* as जम्मो (जन्म) ; मम्महो (मन्मथ),

॥ य्य य्योः जः २८ । १ ।

१। प्राकृत प्रकारे "य्यंय्याभिमन्नुषु ज्" इत्येवं सूत्ररूपमस्ति According to Prakritaprahasa, *j* is substituted for the conjunct *rya* and also for the conjuncts in the words *sayā* and *adhimanyu* श्रीरामेन्द्राचार्येण ध्याने य्येदि भवति । In the sauraseni *yy* is also substituted for *rya*. ऐजायाने य्यंय्यकाने क्विन् रिपादेः । In the Paisachi *rya* is substituted for *rya* in some instances

अनयो जं. स्यात् ।

J is substituted for *yya* and *rya*, as य्य-ज्जो (जय्य.) ; येज्जा (शय्या) ; र्यं-भज्जा (भार्या) ; कज्जं (कार्यं) ; वज्जं (वर्यं) ; पज्जाओ (पर्याय) ; पज्जन्तं (पर्यन्तं) ;

॥ स्तस्य थोऽसमस्तस्ये ॥ २८ ।

समस्त सन्व वर्जिते स्तस्य थो भवति ।

Th is substituted for *st* in all words except *samasta* and *stamb*, as हत्यो (हस्त) ; थोत्तं (स्तोत्र) ; थोत्त्रं (स्तोकी) ; पत्यरो (प्रस्तरः) ; थुइ (स्तुतिः) , इत्यादि । २ ।

असमस्त सन्व इति किं ? The substitution does not take place in the words, *samasta* and *stamb*, as समत्तं, तंबो ;

॥ प्प स्योः फः ॥ ३० ।

प्प स्योः फो भवति ।

Ph is substituted for *shp* and *sp*. पुफ्फ, सफ्फं, निफ्फेसो (पुष्पं, शष्पं, निष्पेशो) ; फंदणं पडिफ्फही, फंसो (स्पदनं, प्रतिस्पर्ही, स्पर्शः) ;

॥ अ, ण, ख, ङ, छ, छ्णां ण्णः ॥ ३१ । २ ।

आदीनां संयुक्तानां एकाराक्रान्तो हकारादेशो भवति ।

१। सामर्थ्यां सधयोः ख हव । In the magadhi *st* is substituted for both *st* and *sth*

२। पेशार्थां चम 'चिम' एवादेशो भवति । In the paisali *ana* is substituted for the conjunct *an*.

mh is substituted for the conjuncts *s'n*, *shn*, *sm*, *hn*, *hn* and *kshn*; as अ-पण्हो, (प्रयः); ष-विण्ह (विष्णु); कण्हो (कृष्ण.); उण्हो (उष्णीषं); ख-जोण्हो (ज्योत्स्ना); ण्हो (खायुः); ण्हो (खानं); ङ-वण्हो (वङ्गिः); जण्हो (जङ्गुः); छ-पुवण्हो (पूर्वाह्नः); अवरण्हो (अपराह्नः), ङण्हो (अङ्गणः); तिण्हं (तीक्ष्णं); *

॥ श्म, ष्म, स्म, ह्यं षः ॥ २२ ।

श्मादीनां संयुक्तानां स्थाने मकाराकान्तो हकार आदेशो भवति ।

The conjuncts, *sm*, *shm*, *sm* and *hm* take the form of *mh*, as श्म-कण्हारो (काश्मीरः); ष्म-गिण्हो (गीष्मः); उण्हं (उष्णः); स्म-अण्हारिसो (अस्मादृशः); विण्हो (विष्मयः); ह्य-वण्हो (वह्यः); मुण्हो (मुष्णः); वण्हो (वह्यः) वण्हो (वह्यः); कचिण्होऽपि दृश्यते, in some instances *mh* is found in the place of *mh*, वण्हो; कचिण्होऽपि दृश्यते, in some instances this rule does not apply at all; as रण्हो (रङ्गिः); षो (षः);

॥ ह्य ङः ॥ २३ ।

ह्य स्थाने ङ इत्यादेशो भवति ।

The conjunct *hya* is changed into *jh*, as ह्यो (मद्यः); मद्यं (मद्यः); गुज्जं (गुजः); इत्यादि ।

॥ ह्यो ङः ॥ २४ ।

ह्य स्थाने लकाराकान्तो हकारादेशो भवति ।

The conjunct *hl* is changed into *lh*, as कण्हारं (कण्हारः); पण्हो (मण्हः);

॥ विप्रकर्षः ॥ ३५ ।

अधिकारोऽयं, अपरिच्छेद समाप्तेर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ।

This rule being an *adhikara* will be implied in the following *sātras*, we are therefore to understand that the subject of the succeeding *sūtras* to the end of the section will be the separation of conjuncts.

॥ इत् ला ॥ ३६ ।

लकारेणान्त संयुक्तस्य विप्रकर्षो पूर्वस्थेत्त्वञ्च ।

The conjuncts having *l* (ल) as their last are to be separated and an *i* (इ) shall be added to the first, as किलिखं (क्लिख), किलिष्ट (क्लिष्ट); मिलिट् (म्लिष्ट); पिलुट् (प्लुट्); मिलोत्रो (म्लोक); किलेसो (क्लेसः); मिलाणं (म्लानं); किलिस्रद् (क्लियति); क्वचिन्नभवति this rule does not apply to some instances, as कमो (क्लमः); पवो (प्लवः); सुक्कपकखो (सुक्कपच);

॥ तन्वीतुल्येषु ॥ ३७ ।

उकारान्ता ङी प्रत्ययान्तास्तन्वीतुल्या, तेषु संयुक्तस्य विप्रकर्षः पूर्वस्थोकार-योगश्च ।

The conjuncts in the words originally ending in *u* (उ) and having the suffix *i* (ङी) as तन्वी &c shall be separated and an *u* (उ) shall be added to the first letter of the conjunct, as तिणुवी, तणुई (तन्वी); लङ्गवी, लङ्गई (लङ्गवी); गुरुवी, गुरुई (गुरुवी); पुङ्गवी (पृथ्वी); क्वचिदन्यथापि, we find the application of this rule in some other instances also, as सुहृषो (सुह्र), अर्थे सुहृषब्दस्य सुहृमेति रूपं भवति ।

According to the Rishis, the word *sulshīma* assumes the form of *suhūma*

॥ एक पदे श्चःस्त्रे ॥ ३८ ।

एक पदे यो श्चम् स्त्र इत्येतौ तयोः, विप्रकर्षः अन्धव्यञ्जनात् पूर्वं सुच भवति ।

When the words *s'was* and *swa* are not compounded but stands before a word, the conjuncts in them are separated and *u* (उ) is added to the first letter, as सुवे-कम्, (श्चः हतं) ; सुवे जनाः (स्त्रे जनाः) ;

अथ तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

प्रत्यय विधानं ।

॥ शीलाद्यर्थस्त्रेः ॥ १ । १ ।

शील धर्म साधये विहितस्य प्रत्ययस्य इर इत्यादेशो भवति ।

Ira is substituted for all the affixes which signify the sense of *s'tla* (habit or inclination), ; *Dharma* (merit) or *sādhu* (goodness); as क्षमिरो, रोचिरो, लज्जिरो, भमिरो इत्यादि ; केचित्तु तृण एव इर माहः, तेषां मते नमिगत्यादीनां णमिर गमिरादयो न सिध्यन्ति । Some authorities would substitute *ira* for the affix *trīn* only so according to them the sanskrit words नमी गमी &c do not change in to नमिर गमिर &c

१ । The affixes which are used to signify *a.la* are *trīn*, *in*, *un* &c

॥ क्तुमत् त्वाण उत्राण ॥ २ । २ ।

क्त्वा प्रत्ययस्य तुम, अत्, त्वाण, उत्राण इत्येते आदेशा भवन्ति ।

Tum, at, tun and uána are substituted for *ktwa* (the affix of the indclinable past participle), as दद्, मोत्तु (दग्धा, मुक्ता), भमिअ, रमिअ, (भ्रमिता, रमिता), घेत्तूण, काऊण (गृहीता कृता), भोत्तूआण, सीउ आण भुक्ता, सवित्ता ।

॥ इदमर्थस्य केर ॥ ३ ।

इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति ।

Kera is substituted for the affixes like *yat, tak* and *an* &c which in sanskrit are used in the sence "of belonging to," as तुद्वाकेरो (पुष्पदीय), अद्दकेर (अस्मदीय), कचिन्न भवति there are some exceptions, as पाणिनीया &c

॥ युष्मदस्मदोऽञ एचय ॥ ४ । ३ ।

आभ्यां परस्मैदमर्थस्याञ एचय इत्यय मादेशो भवति ।

The affix *an* (चञ) at the end of the words *yushmad* and *ashmad* to signify the meaning "of belonging to" assumes the form of *echchaya* (एचय), as त्वाद्देचय (युष्मा

१। शौरसेन्यां क्त्वा स्थाने एय दुर्लभो आदेशो भवति । क्तमस्तु षडूय इति In the sauraseni *ya* and *duna* are subst tuted for *ktwá* but after the roots *h1* and *gama aduja* is subst tuted for it मागधयन्तरो क्त्वा स्थाने तुण इत्यादेशो भवति । तुप्त्वा is subst tuted for the affix *ktwá* in the magadhí and abanti षडभू षे क्त्वा स्थाने एर एर विश्ववि इत्यन्ता आदेशा भवन्ति In the apabhransa *ra* and *braab* are substituted for *ktwa* .

२। षडभू षे आर इत्यादेशो भवति । In the apabhransa *ra* is substituted for the same ; as आहारो (आशदीय) इत्यादि ।

कमिद), अम्बे ह्य (अस्माकमिद),

॥ त्वस्य वा डिमात्तणौ ॥ ५ ।

त्व प्रत्ययस्य डिमा, त्तण इत्यादेशौ वा भवत ।

Dimā and *ttanr* are optionally substituted for the affix *twā*, as पीणिमा, पीणत्तण (पीनत्व), &c पीनता इत्यस्य प्राकृते 'पीणत्रा' इति रूपं भवति 'पीणदा' इतितु भाषान्तरे तेनेह तस्यो दा न क्रियते । The prakrita form of the word पीनता is पीणद्या, while in other dialects it takes the form of 'पीणदा' for in the common prakrita दा is never substituted for the affix त्व (ता) ।

वररुचिना सर्वास्त्रैव भाषासु तल् प्रत्ययस्य दा विहित
but according to *vararuchi* दा is substituted for त्व
in all dialects (see Pr ch 4 su 22)

॥ अन्कोठात्तलस्य डेल्ल ॥ ६ ।

अन्कोठवर्जिताच्छब्दात् परस्य तैल-प्रत्ययस्य डेल्ल इत्यादेशो भवति ।

In all words except Anko'tha (अन्कोठ) the affix तैल *taila* takes the form of डेल्ल (*della*) as इगुदीएल (इगुदीतैल), अन्कोठादितिकि ? why did we except the word Anko'tha ? compare अन्कोष्ठतेल ।

॥ यत्तदेतदोडावदादेरितिअ एतमुक् ॥ ७ ।

एभ्य परस्य डावदादे परिमाणार्थस्य इत्तिअ इत्यादेशो भवति,
एतदोमुक् ।

Itha is substituted for the affixes *d'ivat* (डावत्) &c which affixed to the words *yad tad* and *etat* give the sense of measure or quantity, and the word *etat* is elided, as जित्तिञ्च (यावत्), तित्तिञ्च (तावत्), इत्तिञ्च (एतावत्),

॥ इद किमो डेत्तिञ्च, डेत्तिञ्च, डेद्दहा ॥ ८ ।

इद कि शब्दाभ्या डावतो, चेत्तिञ्च, डेत्तिञ्च डेद्दहा इत्यादेश भवन्ति ।

Detta (डित्तिञ्च), *dettalla* (डेत्तिञ्च), and *deddaha* (डेद्दहा) are substituted for the affix *d'ivat* (डावत्) which affixed to the words *dam* (इदम्) and *lim* (किम्) signify quantity or measure as एत्तिञ्च, एत्तिञ्च, एद्दहा (इयत्), केत्तिञ्च, केत्तिञ्च केद्दहा (कियत्), केषाचिन्मते सूचमिद यत्तदेतेष्वपि प्रवर्तते according to some authorities this rule applies to the words *yad tad* and *etat* also *etat* also *etat* and the word *etat* is elided as जेत्तिञ्च, जेत्तिञ्च जेद्दहा (यावत्) &c

॥ छत्वमो ऊत्त ॥ ९ ।

छत्वम् प्रत्ययस्थाने ऊत्तमित्यादेशो भवति ।

Hutta is substituted for the affix *lutwas* as वडऊत्त (वडछत्व) ।

॥ आल्वि, लो, लो, ल वन्ते ना, मरुप ॥ १० ।

आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त, इत्यत आदेशा मरुप स्थाने भवन्ति । १

१ । केषाचिन्मते मन्तेष्वपि according to some *mantra* and *ira* are also substituted for the same as विरिमन्तो (त्रीमान्); पुषर्मतो (पुष्मान्); धरिस्ते (धनवान् इत्यादि) ।

Alu, illa, ulla, āla, tanta, and inta are substituted for *matup*, the affix signifying possession, as ईमानू. (ईमान्) सिद्धानू (सिद्धावान्); विश्वारिणो (विकारवान्); धनानो (धनवान्); इत्यादि।

यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्या न सर्वे मध्यंष ।

These various substitutes for *matup* must not be used indiscriminately, but with a due regard to the forms observed in classical authors.

इलोष्ठा वपरे प्रायः मैदिकेषु प्रयुज्यते others use the substitutes *illa* and *ulla* in the sense of the affixes technically called *saukhika* (see page 17. 2, 92 or *siddhanta-lamudi taddhita seshaparakaram*) as पुरिषं (पौरुषं पुरीभवं); अरपुषं (आत्मोयं);

॥ वतेष्यः ॥ ११ ।

वतेः म्याने च इत्यादेशो भवति ।

bb is substitutes for the affix *vati*, as मत्तम् (मत्तवत्) ।

म्यायं प्रादद्याः (१) ।

०५

The affixes which do not affect the sense of the words

संज्ञकशब्दा	प्रादद्याः	प्राद्वगद्वयादि ;
नय	न	नयतो ;
एक	ए	{ एवञो एवुञो

संस्कृतशब्दा	प्रत्ययाः	प्राकृतरूपाणि ,
उपरि (सयान)	ल	अवरिक्को
भू	{ मया डमया	{ भुमया, भमया
शनेस्	डिअम	मणिअम
मनाक्	{ डिअम् डअम्	{ मणिअम्, मणअम्
मिश्र	डालिअ	मिसालिअम्
दीर्घ	र	दीहर
विद्युत्	ल	विङ्गुला
पच	ल	पत्तल
पीत	ल	{ पीवल, पीअल
अध	ल	अधलो
यम	ल	जमल

स्वार्थेक प्रत्ययस्तु सर्वेभ्यएव शब्देभ्यो भवन्ति । Every word can take the affix *l* after it without being affected in its sense (१)

सर्वेभ्येव प्राकृत व्याकरणेभ्येकैकस्यापि पदविशेषस्योत्पत्ति साधक कार्यं विशेष सिद्ध्यर्थम् सुवचिकेपो विद्यते तादृशं सुवाणस्य सत्याधिक-

१। मागधी स्वार्थे विचिके के परे दीर्घो वा स्यात् । In the magadhi dialect when the affix *mertha l* joins to a word the final short vowel of it becomes optionally long as पचपके पचपके (पचर) ।

तथा केवलं अन्य-भौरवं जातम् । वयन्तु तद्दोष परिहारार्थमवाकारा-
दिक्रमेण तत्तत्पदानां संस्कृत-स्वरूपं प्रदर्शयं तदर्थे प्राकृत रूपं दर्शयामो
येन सौलभ्यादिष्टसिद्धिर्भवेत् ।

The Prakrita grammarians have enlarged the bulk of their work by framing *sūtras* which explain particular words only We do not find necessity of retaining these special *sūtras* when a list of such sanskrit words together with their prakrita forms can as well serve the purpose

An alphabetical list of these sanskrit words with their special prakrita forms is appended below

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
अज्ञाणं	अत्यक्तं	अनाथारी	अंतेथारी
अग्निः	अग्नी, अग्नी	अन्योऽन्यं	अखलं, अखुलं
अङ्कोष्ठः	अङ्कोष्ठी	अपस्मारः	अन्धासो
अङ्गारः	इंगलो, (१) अंगालो	अभिमन्युः	अदिवलू, अदिमलू, अदिमलू, अदिमलू
अचलपुरं	अचलपुरं		
अतमी	अनमी	अयस्कारः	एकारो
अतिमुक्तकं	अणिमुक्तं, अणित्तं, अदित्तं	अयि	ए
		अयः	रखं, अरखं
		अयत्नं	अयत्नं, अयत्नं
अयत्न पुरं	अतेपुरं, (१) अतेउरं	अयत्नः	अयत्नं, अयत्नं

१। अतमीनां अयत्नं अयत्नं इति खं भवति ।

२। अतमीनां "अयत्न पुरं" इत्ययत्नं इति खं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
इदागोम्	इदिं एत्ताहं इआणी (१)	अतुः अद्दिः अणं	रिज, उज, उदू रिड्ढी, रिड्ढी, इड्ढी रिण, अण
इदृग.	एरिघो (१)	अपभ.	रिसहो, उमहो
ईपत्	इमी	अपि.	रिसी, इमी
ईपत्पका	कूरपिका (२)	एकादश	एआरह
उच्चैस्	उच्चं	एकदा	एकसि, एकसिभं, एकईआ, एगआ
उत्करः	उकैरो, उकरो	एतावत्	इत्तिअ
उत्सवः	उच्छवां, उमवो	ऐरावतः	ऐरावणो
उत्साहः	उत्यारो, उच्चाहो	शौपथं	शोसठं, असहं
उत्सुकः	उसुओ	ककुद	कउहं, ककुधं
उदुम्बरो	उम्बरो, उउम्बरो	ककुम्	ककुहा
{ उदूखलं	{ ओखलं (४)	कण्डूयनं	कण्डुअण
{ उलूखलं	{ उलूखलं	कतमः	कइमे
उद्धूढं	उव्वीढ, उव्वूढं	कतिपयं	कइवाहं, कइअव
उपरि	उवरि (५) अवरि	कदन	कडण, कअण
उभयं	अवह, उवह, उभय	कदम्ब.	कलम्बो, वअम्बो
उद्धै	उभं, उद्धं		
पवत्	रिच्छो, रिक्खो		
अजु	रिज्जू, उज्जू		

१। गौरक्ष्या इदागोमो " इदिं " इति क्वं भवति ।

२। गौरक्ष्या इदृग " इदिं " इति क्वं भवति ।

३। पञ्चास्यित्तयेपत्-इत्यस्य " कूर " आदेशो भवति ; अन्यत्र ईपत्पका ।

४। गौरक्ष्या उदुम्बरा " उव्व वृत् " इति क्वं । ५। गौरक्ष्या " उपरि " ।

सङ्कत	प्राकृत	सङ्कत	प्राकृत
कदर्यित	कवड्डिअ	किरात	{ चिलाओ (पुलिन्दे), किराओ (कामरूपे) (४)
कदल	केल, कअल	किरि	किडी
कदलो	{ केली, कअली, करली (अद्रुमे)	क्रिया	किरिआ
कन्दरिका	कण्डलिआ	किसलय	किसल, किसलअ
कन्दुक	गेंदुअ	क्लिअ	किलिष
कवन्ध	कमधो, (१) कअधो	कीदृअ	केरिओ (५)
करवीर	कणवीरो	कीलक	खीलओ
करेणू	कणेह (२)	कुठहल	{ कोउहल, काउहल, कोहल, कुउहल
कर्णिकार	कणैरो, कणिआरो	कुञ्ज	खुञ्जो, कुञ्ज (पुष्य)
कर्पर	खप्पर	कुञ्जडी	{ कोहण्डी (६), कोहली, कोहडी
कामुक	काउओ	कूर्पर	कोप्पर
कार्वाण	काहावणो, कहावणो	कृत्ति	किची
कालायस	{ कालाम, कालाअसं (३)	कृअ	किस कस
काग्गीर	कण्हारो		
कासित	खासिअ		
किम्बुक	{ कसुअ केसुअ किमुअ किमुअ		

१। शौरसर्पा कवन्ध शब्दस्य न रूप परिवर्तन भवति ।

२। शौरसर्पा करण शब्दस्य न रूप परिवर्तन भवति ।

३। शौरसर्पा कालायस किरात शब्दयोर्न विभक्त्यभिधानुपपत्ति भवति ।

४। शौरसर्पा कीदृश शब्दस्य कीदृश इति रूप भवति ।

५। शौरसर्पा कुञ्जडी शब्दस्य कुञ्जडी इति रूप भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
छण्यः	{ कसिणो, कसणो (वर्णे), कहो (विष्णौ)	गद्गदं	गगरं
छत्त्रं	कसिणं	गर्तः	गहो
छृषं	किलित्तं	गर्दंभः	गहृहो, गहृहो
केसरं	किसरं, केसरं	गर्भितं	गव्भिणं
कैटभः	केढवो	गवयः	गउओ
कौशेयकं	{ कुच्छे अश्रं, कौच्छे अश्रं	गाम्भीर्यं	गभिरोअ
चणः	{ क्णो (उत्सवे), खणो (समये)	गायनः	घायणो
चमा	{ क्मा (पृथिव्यां), खमा (चान्त्तौ)	याछं	गेछं
चित्रं	क्कूठ, खित्तं	गुह्मुची	गलोई
चुत्	खीअं, खीअं	गृहं	घर
चुधा	कुद्य	गृहपतिः	गहवई
चुषं	क्किक्कं, कुत्तं	गोदावरी	गोला, गोआवरी
चेटकः	खेडओ	गौः (पुं)	{ गोणो, गओो; गावो, गाओ
च्चा	क्कमा, खमा	गौः (स्त्री)	गावी, गावीओ
खचित्तः	खमिओ, खदओ	गौरवं	गारवं, गउरवं (१)
खण्डिनं	खुडिअं, खण्डिअं	चतुर्गुणः	चोणो, चउणो
खल्वाटः	खलीडो	चतुर्थः	चोडो, चउडो
		चतुर्थी	चोडो, चउडो
		चतुर्दश	चोइह, चउइह
		चतुर्दशो,	चोइसी, चउइसी
		चतुर्दशं	चोइार, चउइार

संस्कृत	प्राकृत	संस्कृत	प्राकृत
चलरं	चधर	ज्या	जीश्रा
चपेट	चविशो, चविडो	तगर	टगर
चपेटा	चविडा, चवेडा	तप्त	तविश्र, तत्त
चन्द्रिका	चदिमा (१)	तास	तम्
चामुण्डा	चाडडा	ताम्बूस्तं	तम्बोल
चिकुर	चिऊरो	तावत्	ता, ताव (२), तित्तिश्र
चिह्न	चिन्ध, चिह्न'	तित्तिरि	तित्तिरो
चैत्य	चदश्र	तिर्यक्	तिरिच्छी, तिरिश्रा (आर्थे)
चौर्य	चोरिश्र	तीक्ष्ण	तिक्ख, तिह
काग	कासो	तीर्थ	तेह, ठह तित्य
कागी	काली	तुच्छ	चुच्छ, कुच्छ
काया	{ काहा (अनातपे), काश्रा, काश्रा (कान्तौ)	दूष	तोण, दूण
कर्म	कउम, कम्म	दूषीरं	तोषीर
कर्हिक	कडिश्रो	दूर्य	दूर
कटिल	कडिलो, कडिलो	दुवर	दुवरो
जग्म	जमण, जम्मो	चसर	टसरो
जिह्वा	जीहा, जिभा	चयोदश्र	तेरह
जीर्ण	जुण, जिण	चयोविश्रति	तेवीम्
जीव	जीश्रो, जूश्रो	चयश्रि शत्	तेत्तीम्
जीवितं	जीश्र, जीविश्र		

१। शौरसेनी चन्द्रिकायां चदिमा इति तथा चिह्न "धादिभश्च इति रूपं भवति
 २। वाचस्पत्येण शौरसेनीयां काव इति रूपं भवति। अपभ्रंशे तु तवउधं तास
 ताउ ताधि मसुल, इति कयासि भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
त्रिंशत्	तीसा	दुकुलं	{ दुअलं, दुजलं, दुगुलं (आर्यं)
त्रिचत्वारिंशत्	तेअलीसा		
त्रिपञ्चाशत्	तेवखा	दुर्गादेवी	दुग्गावी, दुग्गाएवी
दंष्ट्रा	दाढा	दुर्भग.	दुहवो, दुहवो
दग्धं	डहुं, दहुं	दुष्कृतं	दुक्कड, (आर्यं)
दण्डः	डंडो, दंडो	दुहिता	धुआ, दुहिआ
दत्तं	दिअं	दृप्त.	दरिआ
दनुजवध.	दणुवओ, दनुओ	देवरः	दिअरो, देअरो
दम्भ.	डंभो, दंभो	देवकुलं	देउलं, देवउलं
दरः	डरो (भये), दरो (अल्पे)	दैवं	देवं, ददध्वं (१)
दश	दस, दह	दोहदः	डोहलो, दोहलो
दशनं	डसनं, दमणं	दोल.	डोलो, दोलो
दशमुख.	दहमुहो, दसमुहो (१)	दादश	वारह
दष्टः	डडो, दडो, दडो	द्वारं	{ देरं, दुआरं, दार, दुवारं, वारं
दक्षिणः	दाहिणो, दकिखणो		
दाहः	डाहो, दाहो, दाघो	धनुष्	धणुहो, धणू
दिवसः	दिवहो, दिवसो	धात्री	धाई, धारी
दीर्घः	दिग्घो दीहो	धिक	धिद
दुःखं	दुहं, दुक्खं		

१। शौरसेन्यां संज्ञायां दागन्दीय "श"कारण्य चकारो न भवति । नद्या दस

मुचो (रावण) ।

१। शौरसेन्यां "देव" शब्दस्य हेतुर्ल "देव" इति खं भवति ।

संस्कृत	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृत
धिगस्तु	धिरस्तु	निशीथः	णिमीढो, णिमीढो
धूर्यः	धोरिश्चो	निचलः	णिचलो
धृतिः	दिद्दी, धिई	निपणः	णुमणो, णिमणो
धृष्टः	धिद्दो, धद्दो	निपधः	णिमडो
धृष्टद्युम्नः	धद्दुणो (२)	नीचैम्	णीचञ्चं
धैर्यं	धीरं, धिञ्जं	नीडं	छेडुं, णेडं, णीड
ध्वजः	भञ्चो, धञ्चो	नीपः	णीमो णीवो
ध्वनिः	धुनी	नीविः	णीमी, णीवी
नग्नः	णत्तिञ्चो, णत्तुञ्चो	नूपुरं	छेउरं, णिउर णुउर
नमस्कारः	णभोकारो	नैयायिकः	णिआइञ्चो
नवफलिका	णोहलिञ्चो	नौः	णावा
नवमालिका	णोमालिञ्चो	पक्कं	पिक्कं, पक्कं
नारकिकः	खेरइञ्चो	पचम्	पच्च
नापितः	हाविञ्चो, नापिञ्चो	पच्चदश्च	पणरच्च
निकपः	णिह्मो	पच्चपच्चाश्चत्	पंचावणा, पणपणा
निम्बः	लिम्बो, णिम्बो	पच्चाश्चत्	पणासा
निज्जकरः	उज्जरो, निज्जरो	पताका	पडाआ
निक्षयः	णिछेलन	पत्तमं	पट्टणं
निवृत्तं	णिवृत्तं,	पदातिः	पादक्को, पाआई
	णिउत्तं,	पद्यं	पोक्कं, पउम, पक्कं
	णिञ्चत्तं	पनसः	फणसो

संस्कृतं	प्राकृत	संस्कृत	प्राकृत
पन्था	पहो	पापाणः	पाहाणो, (२) पाभाणो
परस्पर	परोपपर (१)	पिठरः	पिहडो, पिठरो
परकीयं	{ पारकं, पारिकं, पारकेरं, पाराकेरं	पितृस्वभा	पिउसिभा, पिउच्छा
परिखा	फलिहा	पिशाचः	पिसहो, पिशाओ
परिघः	फलिहो	पीठ	पेढं, पीठ
परुष.	फरुषो	पीत	पीअं
पर्दः	वहो	पीतल	पीवल, पीअलं
पर्यन्त.	पेरतो, पञ्चन्तो	पीयूषं	पेउस
पर्यस्त	पसट्टं, पसत्यं	पुन्नागः	पुष्मो
पर्याणं	पसालं, पडायण	पुरुषः	पुरिसो (३)
पलितं	पलिअं, पलिल	पूगफल	पोपपलं
पल्यङ्क.	पल्लङ्को, पल्लिअको	पूगफलो	पोपपली
पादपतनं	पाअवडणं, पावडणं	पूतरः	पीरो
पादपीठं	पावीडं, पाअवीड	पूरण	पोण
पान्य.	पहिहो	पूर्व	पुरिसं, पुव्व (३)
पापद्धिः	पारद्धी	पृथक्	{ पिध, पिह, पुध, पुह
पारावितः	पारओ, पारावओ	पृथ्वी	{ पुद्ध, पुढवी पुहवी,
पारिभद्रः	फालिहहो		

१। अपभ्रंशे "अवरोप्यर" इति रूपं भवति ।

२। शौरसेन्यां 'पापाण' शब्दस्य 'पाहाण' इति रूपं भवति ।

३। शौरसेन्यां "पुव्व" अथ 'पुव्वो' तथा पूर्वस्य "पुरिस" इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
पैण्डपातिः	पिण्डपाई	प्रावारकः	पावारओ, पारओ
पौरुषं	पउरिसं	अचः	पनक्खो
प्रकोष्ठो	पवड्डो, पओड्डो (१)	वल्लीवर्द्धः	वड्ढो
प्रतिज्ञा	पईणा	मह्यचर्यी	वन्धचेरं
प्रतिश्रुत्	पअंसुआ		वम्भचेरं
प्रतिष्ठानं	पइठ्ठीणं		वह्यचरिअ
प्रतीपं	पइवं	भगिणी	वहिणी, भइणी
प्रत्युपः	पचुओ, पचुमो	भरत	भरओ
प्रथमं	पुढुमं, पटुमं पढमं	भयं	भविअं
प्रभूतं	वड्डअं	भवान्	भवन्तो
प्रवाप्ती	पावासु	भस्म	भसुं, भप्प
प्रवृत्तं	पअट्ट, पउत्त	भागिनी	भामिणी
प्रशिक्षिन्	पमड्डिलं, पसिड्डिल	भाजनं	भाअणं, भाणं (३)
प्रकारः	पारो, पाआरो	भार्या	भरिआ
प्राभूतं	पाङ्गड	भिन्दिपाल.	भिण्डिवालो (४)
प्रायः	पाओ (२)	भीष्मः	भिप्फो (५)
प्रावरणं	पांगुरणं, पाउरणं, पावरणं	भेर.	भेडो
		भैक्षजीवः	भिक्खाजीओ
		अमरः	भमरो, भमलो

१। शीरसेन्या "प्रकोष्ठ" शब्दस्य "पओड्डो" इति रूपं भवति ।

२। अपभ्रंशे "प्राय" शब्दस्य "पाओ" "पार" "पारस्य" "प्राविस्य" इत्यादि रूपाणि भवन्ति ।

३। ४। ४। शीरसेन्या "भाजन" स्य केषलं 'भाअण' मिति, भिन्दिपालस्य 'भिन्दिवालो' भिन्दिवालो इति रूपं इयं तथा 'भीष्म' स्य भिष्मो इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
भुक्कुटिः	भिउडी	माञ्जारः	{ मञ्जरो, खञ्जरो, मञ्जारो
भुलता,	भूलदा	मिरा	मेरा
मघवान्	मघोणो	मुक्कं	मुक्कं, मुत्तं
मदकलः	मञ्चगलो	मुपलं	भूमलं, मुसलं
मध्यम.	मञ्जिमो	मुखं.	मुखो, मुक्खो
मध्याह्नः	मञ्जहो, मञ्जहो	मूडा	मुड्डा, मड्डा
मधुकं	मञ्जञ्चं, मञ्जञ्चं	मूल्यं	मोह्यं
मनोहरं	मणोहरं, मणहरं	मूपिकः	मुसथो
मन्मथः	वम्महो	मृगाङ्क.	{ मिश्रको, मञ्चको
मन्युः	मणू, मणू	मृतक	मडञ्चं
मयूखः	मोहो, मउहो	मृत्तिका	मट्टिशा
मयूरः	मोरो, मउरो, मयुरो	मृत्युः	मिचू, मणू
मरकतं	मरगञ्च	मृदङ्गः	मिञ्चंगो, मुञ्चंगो
मर्दितं	मड्डिञ्चं	मृदुकं	{ माउञ्च, मउञ्चं माउक्कं
मलिनं	मरलं, मलिणं	मृदुत्वं	{ माउत्तण मडत्तण, माउक्कं
मसृष्टं	मसिष्टं, मसणं	मृपा	मुमा, मूमा, मोमा,
मदान्	मदन्तो (१)	मृपावाक्	मुषावाश्वा
महाराट्टं	मरहट्टं	मेथि	मेटी
माकन्दः	मञ्चन्दो		
मातृस्रमा	{ माउमिशा, माउष्ठा		
माधुर्थी	मड्डरिञ्च		

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
यथा	जहा (१)	सलाटं	णडालं, णिडालं, णलाडं
यमुना	जउंणा	सवणं	सोणं, सअणं
यष्टि.	जह्ठी (२)	साहलः	साहलो, साहलो (५)
यावत्	जित्तिअं, (२) जा, जाव	साङ्गलः	सांगलो, (६) सांगलो
युधिष्ठिरः	{ जडडिलो, जहिडिलो (४)	साङ्गूलः	साङ्गूलो, सांगूलो (७)
रक्तं	रणं, रत्तं	वज्रं	वदरं, वज्जं ;
रत्नं	रण्णं	वण्डं	बुडं, वण्डं
राजकीयं	{ राइकं राअकेरं राथकं	वदरं	वोरं (८)
राजकुलं	राउलं, राअउलं	वदरी	वोरी
रात्रिः	राट्टं, रत्ती	वनस्पति	{ वणसुइ वनप्फइ
रत्न.	सुको, सुगो	वनिता	विलया, वणिदा
रुद्रिणं	रुधं	वर्यं	वरिअं
सधुकं	इसुअं, सडअं	वल्ली	वेल्ली, वल्ली
सञ्जावति	सञ्जालुइणी	वसतिः	वसरी
		वह्निम्	वाहिं, वाहिर
		वातूलः	वाउलो

१। यथा शब्दस्य शौरसेन्या " जथा " तथा अपभ्रंशे जेम, जिह, जिष इति रूपानि ।

२। " यष्टि " शब्दस्य शौरसेन्या " जह्ठी " इति रूपं ।

३। " यावत् " शब्दस्यापभ्रंशे जौवत्तु जौमुधो, जाव, जाधि इति रूपानि ।

४। " युधिष्ठिरस्य शौरसेन्या " जहिडिलो " इति रूपं ।

५। ६। ७। शौरसेन्या " साहल " स्य " सेहल " " साङ्गल " स्य " साङ्गल " तथा

" साङ्गूल " स्य " साङ्गूल " इति रूपं भवति ।

८। शौरसेन्या " वदर " स्य " वोर " इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
वाराणसी	वाणारसी	वृद्धिः	बुड्ढी
वाष्पः	{ वाहो (अग्निः) वाप्पो (धुमे)	वृन्तं	वेण्टं, वोण्टं, विण्टं
विंशतिः	वीसा	वृन्दारकः	बुंदारओ
विचकिसं	वेदलं, विअदमं	वृश्चिकः	{ विञ्चुओ, विचुओ, विचुओ, विंकिओ
विच्छर्द्दः	विच्छडो	वृषभः	उसहो, वसहो
वितर्द्धिः	विअडो	वृष्टं	विष्टं, बुष्टं
विदग्धः	विअड्डो	वृष्टिः	विष्टी, बुष्टी
विभीतकः	वहेडअडो	वृहत्तरं	वहअर
विश्रम्भः	वीसंभो	वृहस्पतिः	{ विहृप्फई (२) बुहृप्फई, वहृप्फई, वहसई भयप्फई, भयसई विहसई, बुहसई
विश्वक्	वीसुं	वेणु.	बेलू
विश्वलाः	वीसत्यो	वेतस.	बेडिसो (२)
विषमः	विमडो, विमओ	वेदना	विअशा, वेअण
विसंष्टुल	विमडु, ल	वेदूर्यी	बेरुलिअ
विहीनः	विहणो, विहीणो		
विह्वल.	भिभलो, विभलो, विहलो		
वीर्यी	वीरिअं		
वृक्ष	हक्खो, वच्छो (१)		
वृत्तं	वडुं		
वृद्धः	बुड्ढो		

१। शौरसेन्यां 'वृक्ष' सप्तम्य 'वृक्ष' इत्येव ।

२। १। शौरसेन्यां 'वृहस्पति' इत्येक सप्तम्य भवति 'वेतस' सप्तम्य 'वेतस' इति ।

सङ्गत	प्राकृतं	संस्कृत	प्राकृतं	
व्याकरणं	वारणं, वाअरणं	शृङ्खलं	संकलं	
व्यापृत.	वावडो	श्रीदीर्यं	श्रीडिअं	
युत्सर्गः	विउसग्गो	श्रीर्यं	शोरिअं	
युत्सर्जनं	वोसिरणं	या	सा, साणो	
शकटं	सअड	सगगान	{ ममाणं, शीआणं, सुआणं	
शक्तः	सड्को, सत्तो			
शनैश्चरः	सणिअरो			
शमी	हमी	सशु	ससू	
शवर.	समरो	श्यामाक	सामत्रो	
शाव.	कावो (१)	आपा	सलाहा	
शावक.	सुवओ	अेष	शेलिफो, शेलिण्ठो	
शाङ्गं	सारग	यण्मुख	कण्मुहो	
शिथिलं	सिडिलं, सडिलं	यठः	कडो	
शिरोवेदना	{ शिरोवेअणा, सिरविअणा	यठी	कठी	
शीकरः		{ शीभरो, शीहरो, शीअरो (२)	सटा	सडा
शुक्तिः	सिपपी		सप्रति	सत्तरी
	शुक्त		सुङ्गं, सुकं	सप्रदश
शृङ्ग	सिङ्ग, सिङ्गं	सप्रपर्णः	कत्तिवणो, कत्तवणो	
		समर्थः	अजं, समत्थो	
		समईः	समइो	
		समसलं	सुसत्त	

१।१। शीरवेदना "शाव" अत्र सावो इति तथा "शीकर" अत्र "शीकर" इति रूप भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
शरोरुहं	शररुहं, शरोरुहं	सूर्यः	सुरिओ
सर्वाङ्गीणः	सर्वंगिओ	सोच्छ्रायः	सुश्रासो
साक्षी	सक्खिणो	सैन्धवं	सिंधवं
सातवाहनः	सालवाहनो	सैन्यं	सिष्णं सेष
साध्वसं	सज्जसं	स्कन्दः	खदो, कंदो
सामर्थ्यं	सामच्छं, समत्यं	सुध.	ठड्डो
साम्रा	सुण्हा	सुध.	तवो
सिंहः	सीहो	सुध.	{ स्वभो (स्युणायां) ; यंभो, ठंभो (निघले)
सिंहदत्तः	सिंहदत्तो	सुध.	{ यवो, तवो त्येणो त्यूणो
सिंहराजः	सिंहराओ	सुध.	{ क्लोक्कं, थोव, थेव, थोअं
सिरा	हिरा	सुध.	ठीणं, थोणं, थिणं
सुकुमारः	{ सोमालो, सुजमालो, सुकुमालो	सुध.	इत्यो, थो (१)
सुकृतं	सकडं (आर्ये)	सुध.	थोरो
सुधा	कुहा	सुध.	ठीणं थोणं
सुभगः	{ सुहओ, सुहओ सुहवो	सुध.	{ खणू (खलस्कन्दे) ; थाणू (शिवे)
सुखं	{ सुण्छं, सण्छ, सुहमं (आर्ये)	सुध.	थोणा, थूणा थोरं, थूलं

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
सैर्यं	थोरिअ	हरितकी	{ हडडई, हरडई
चिग्धं	{ मणिङ्, मिणिङ्, णिङ्	हरितालः	{ हलिआरो हरिआलो
पुपा	सण्हा, सुषा,	हरिद्रा	{ हलद्दी हलिद्दी, हलदा, हलद्दा
खेहः	मणेहो, णेहो	हरिसङ्गः	हरिसदो
स्पृहा	क्लिहा	हीनः	हणो, हीणो
स्फटिकं	फलिहं	हृदयं	हिस्रं, हिस्रअ (२)
स्फटिकः	खिडिओ, फिडिओ	हृदः	{ ह्रदो, हदो ; हरओ (आर्षे)
स्फोटकः	खोडओ, फोडओ (१)		
स्यात् (क्रिया)	सिआ		
सप्तः	मिविणो, मिमिणो		
हनुमान्	हणुमन्तो		
हरः	हीरो, हरो		

शौरसेन्यां विशेष-नियमानुसृता. शब्दा. ।

The following is a list of the words the forms of which have some peculiarities in the sauraseni dialect.

सं	शौ	सं	शौ
अतिशोघ्रं	अदिमीग्धं	अन्यथा	अणधा (२)
अतुलितं	अतुलिदं, अतुलितं	अन्यादृशः	अणादिषो (४)

(१) शौरसेन्यां स्फोटकस्य फोडओ इति रूपं भवति ।

(२) पैशाण्यां हृदयस्य हिस्रं इति रूपं भवति । शौरसेन्यां हिस्रमिति ।

(३) अपभ्रंशे अन्यथा शब्दस्य अमु अणध इति रूपद्वयं भवति ।

(४) अपभ्रंशे अन्यादृशस्य अणादिषो अवतारयो इति रूपद्वयं ।

सं	शौ	सं	शौ
अपूर्व	{ अवस्वं, अउव्वं	तावत्	तेत्तिअं, दाव
अर्जुका	अञ्जआ	त्वदीयं	तवकेरकं
अवस्था	अवित्या	दुद्धिका	दुद्धिआ
असदीयं	अम्बेरेक	निश्चिन्तः	निच्चिदो
आश्चर्यं	अचरीअं	पितृकः	पितुको
इव	विअ	प्रगुणं	उज्जवं
इष्ट	इध	भरतः	भरधो
उत्थितं	उत्थिदं	भर्ता	भट्टा
एतावत्	एत्तिअं	भर्तृदारिका	भट्टिदारिआ
एव	एवेव, यजेव	मदनिका	मदणिआ
कौरव	कोरवो	मदीयं	ममकेरक
क्षण.	खणः	मातृकः	मातुको
चारं	खारं	मूर्ख	मुखो
कथं	कधं	यथा	जथा (१)
खलु	क्खु	यावत्	जिच्चिअ
गणिका	गणिआ	वदन	वदण
यथितं	{ गद्धिदं, यथितं	वृत्त	वृत्तो
चूतलतिका	चूदलदिआ	सदृत्त	सरिक्खं
तथा	तथा	सह { सहमत्थि सहसा	
		सौदामिनी	सौदामिणी

प्राच्यायां वक्ष्यमाणकारिकैव विशेषविधायिनी ।

The following káriká points out the peculiarities of the Práchyá dialect

हीही भो परितोषे स्यात् हीमान हीच विस्मये, य्जेञ्च, ज्जेञ्च
ज्जिञ्चा शब्दा एवार्थे सम्प्रता सतां । वक्त्रे वङ्कु तरङ्गौ द्वौ समुद्वाचे-
पयोररे । इण, इम, इद चोपि दृग्यन्ते इदमर्थके वीदा विहित
विप्रोक्तौ प्रकृते वद्धिद् तथा ,

अवि, भाविद्राविर्वेदे प्रायोयाम्योपमा वङ् ।

अवन्या विशेषनियमानुगा शब्दा ।

The following are the words which have special forms in the Abantí dialect

सदृच सरिच

अवन्यां दृग्यन्ते ते मे द्वयो प्रायस्तच्च मच्च, ते-तच्च, मे-मच्च ;

मागथा विशेषनियमानुगता ।

For the following words, special rules are laid down in the Mágadhí

शार्द्रे	श्रोम	मृत	मडे, मदे
कोष्ण	कोशिण	रत्न	रदले
हत	कडे, कदे	वयस्य	वयस्यो
घोष	गिन्धो	वसति	वसधी
गत	गडे, गदे	बुभुक्षा	भुम्का
तफात्	ता (१)	श्टगाल	मिथाला, येञ्चाले

(१) श्रोत्रोन्मासनि तफादित्थता ता इति भवति ।

ही-विक्रयेच, तापेच, कुसार्येच विदुर्बुधाः ; लेले, अरे, हे शब्दास्य सम्बुधाक्षेपयोर्मताः । भाचार्ये भाषिकं ख्यातं ; किष्कास्य पिशातके ; गणनयां मता गणा ; पुरुषो पुलिशस्तया ; हीमागहे विस्रये स्यात् ; लुक् च हन्दोवशादिह , वटोर्वडुव मिच्छन्ति ; एङ्कं हृदये तथा ; अहश्च दृश्यतेऽत्रापि अहमर्थे हगे, हके ; युष्मदर्थे पदद्वयं तुष्पं तुन्हे च सम्मतं ;

पैशाच्यां विशेष नियमानुगताः शब्दाः ।

Words for which special rules are laid down in the Pais'áchi dialect :

सं	पै	सं	पै
इव	पिच	मृहं	किंऊ, खरस
उष्णं	उषनं, उष्णं	पद्म	पसमं
कार्यं	कश्चं	प्रथिवी	पुथुपी
		प्रथमं	पुथुमं

पैशाच्यां दुस्याने तुर्भवति ; in the pais'áchi, तु is substituted for टु as कुतुम्भे ।

अपभ्रंशे विशेषनियमानुगताः शब्दाः

The following are the words under special rules in the Apabhransa.

सं	अप	सं	अप
अक्रुतं	टक्करि	दिवा	दिवे
अन्दया	अनु, अण्डह ;	ध्रुवं	ध्रुव

मं	अप	मं	अप
अन्यादृशः	{ अन्नादिसो, अवरादिसो	नव	नवख.
अपस्कन्दः	दडवडो	नहि	नांहि
आपत्	आवद्	परं	पर
ईदृक्	एह	पुनः	पुणु
ईदृशः	अद्सो	पृथक् पृथक्	जुअं, जअ
उक्तं	वुक्तं	प्रायः	{ प्राद्, प्राओ, प्राद्म्व, पाविम्व
कथं	केम, किह, किध	मा	मं
किल	किर	मनाक्	मणाओ
कीदृक्	केह	यव	जेत्यु, यत्तु
कीदृशः	कद्सो	यथा	जेम, जिह, जिध
कुतः	कउ, कर्हं	यादृक्	जेह
कुत्र	केत्यु	यादृशः	जद्सो
एकटः	घंपपलो	वर्तमं	विधं
कौतुकं	कोडू	विणा	विणु
क्रीडा	खेडू	विपत्	विवद्
ततः	तो	विषयं	वुन्नं
तत्र	तेत्यु, तत्तु	शीघ्रं	बहिल्लं
तथा	तिम, तिह, तिध	संपत्	संवद्
तदा	तो	समं	समा
तादृक्	तेह	सह	सहं
तादृशः	तद्सो		

पाञ्चाळ्या विशेष नियम ।

॥ रलोच्यत्यय ॥

The only special rule in the *pāñchalī* is that *r* and *l* are optionally interchangeable

टक् भाषाया विशेष नियम ।

॥ उद्दल ॥

The only special rule in the *Takka* dialect is that *u* is added to the end of nearly every word

अभीर्या' विशेष नियम ।

Following are the special rules in the *A bhīri* dialect

॥ कीचके कखादा ॥

In the word *kīchaka* the final *k* optionally assumes the form of *ā* कीचका, पक्षे जीचको ।

॥ क्चित् डरयोर्ल ॥

In some words *l* is substituted for both *d* and *r*

॥ न लोपोऽरण्णे ॥

In the word *araṅṅa* the initial *a* is not elided

॥ समासेऽङ्खोपय ॥

The medial vowels of the compound words are elided

अच्यय ॥

Indichnable words

पाञ्चाल्यां विशेष-नियमः ।

॥ रणोर्यत्ययः ॥

The only special rule in the *pāñchalī* is that *r* and *l* are optionally interchangeable.

टक् भाषायां विशेष नियमः ।

॥ उद्दृष्टलं ॥

The only special rule in the *Takka* dialect is that *u* is added to the end of nearly every word

आभीर्यां विशेष नियमः ।

Following are the special rules in the *A'bhīri* dialect,

॥ कीचके कसादा ॥

In the word *kichaka* the final *k* optionally assumes the form of *d* कीचका, पत्ने जीचको ।

॥ कश्चित् उरयोर्लः ॥

In some words *l* is substituted for both *d* and *r*.

॥ अ लोपोऽरण्ये ॥

In the word *aranya* the initial *a* is not elided.

॥ समासेऽङ्गोपस्य ॥

The medial vowels of the compound words are elided.

अच्यर्थं ॥

Indiclinable words.

सं	वाक्योपन्यासे	मामि,	} सख्या आमन्त्रणे
आम	अभ्युपगमे	हला,	
एवि	वैपरोत्ये	हले	
इदि	{ विपादे, विकल्पे, निश्चये, पञ्चात्तापे, घातत्ये	दे	सख्या भग्नुस्वीकरणे
इद	} गृहाणार्थं	ऊ	दाने, पृच्छायां, निवारणे च
इदि		ऊ, खु	{ निश्चये, वितर्के, सम्भावने, विस्मये च
मिव, पिव,	} इवार्थं	ज	{ गर्हायां, आक्षेपे, विस्मये सूचनायां च
विव, विश्व,		धू	कुत्सायां
व्य, व		रे, अरे	सम्भाषणे, रतिकलहे च
एद, चेअ,	} अवधारणे च	इरे	{ सम्भाषणे, रतिकलहे, क्षेपे च
चिअ		ओ	सूचनायां, पद्यात्तापे
क्षेण, तेष	लक्षणे	अव्यो	{ सूचनायां, दु खे, सभाषणे, अपराधे, विस्मये, आनन्दे, आदरे, भये, खेदे, विपादे, पद्यात्तापे च
वले	निर्द्धारणे, निश्चये च	अदू	सम्भावनायां
किर, इर, हिर	किलार्थं	वणे	{ निश्चये, विकल्पे, अनुकम्पायां च
एवेर	केवले	मणे	विमर्शे
एवरि	आनन्तर्ये	अग्नो	आश्चर्ये
अलाहि	निवारणे	अप्पणो	स्वयमर्थे
आण, एद	निषेधार्थं		
माद	मा (अ) र्थं		
इद्दी	निर्व्वेदे		
वेचे	{ भय, वारण, विपादे आमन्त्रणे च		

पाडिक्क	} प्रत्येकार्थे	मोरउक्का	मुधार्ये
पाडिएक्क		दर	{ अल्पार्थे, ईपदर्थे च
उह	पय्यार्थे	किणो	प्रथो
इहरा	इतरार्थे	इ, जे, रोरा	पादपूर्णे
एक्कसरि	इटिति, सम्प्रति	श्रीरमेन्यां अव्यय ।	

दाणि	इदानीं	हला	मख्याज्ञाने
ज्जेव, (य्जेव)	एव	हीमाण्हे	{ विस्मये, निर्व्वेदे हर्षे
एवण्णद *	एवमिद	अम्माहे	हर्षे
किण्णद	किमिद	हीची	विद्रूपकस्य होषोक्तौ
दडान्य	द्रागार्थे	दव, विश्र, व्व	इत्थार्थे
हजे	चेत्थाज्ञाने		

शेष प्राकृतवत् ।

एते ह्यथयशब्दा मागध्यामपि तत्तदर्थेषु व्यवह्रियन्ते । केवल
“अधुना” शब्दस्य अजरि इति रूप भवति ।

अपभ्रंशे विशेषाथयशब्दा । षड्द्रु यदि

ऋज इत्यादय शब्दानुकरणे, घुग्घो इत्यादय चेतानुकरणे ।

न, नउ, नाइ,	} इवार्थे	घइ, खाइ	इत्यादि अनर्थका
नवागू, जणि, जणु		पच्छइ	पश्चात्
हेल्लि	हे मखि	एम्माइ	एवमेव
एयवारा	एकश्च	अवह	अथवा
केहि, तेहि, रेमि,	} तादर्थे	पचलिउ	प्रत्युत
रेमि, ताण		एत्तहे	इत
पुणु	पुन	एम्माहि	इदानी
अवसे, अवस	अवस्यं		

अथ चतुर्थोध्यायः ।

शब्द साधन विधिः ।

Declension of Nouns

॥ साधारण नियमा ॥

General rules

(१) ॥ प्राकृते मङ्गतवत् वीष्येव पुंस्त्रीक्रीवाख्यानि लिङ्गानि सन्ति ।
येषां संस्कृतशब्दानां प्राकृते लिङ्गविपर्ययो भवति प्रथमाध्याये तद्वि-
वेकः कृतः ।

Prākṛita like the sanskrita has three genders, masculine, feminine and neuter. We have in the first chapter laid down rules how sanskrita words change their gender in Prākṛita (१) ।

(२) ॥ प्राकृते द्विवचन नास्ति ॥

As stated in the first chapter, Prakṛita has two numbers, singular and plural. The latter being also used in the place of sanskrita dual.

(३) प्राकृते षड्विभक्त्यद्यतुर्था अभावः ।

Prākṛita has all the sanskrita cases except the dative which is replaced by the genitive.

(१) शौरसेना भाष्येण पुंस्त्री; The word *Bhṛgadheya* which is held neuter in general Prakṛita, is used in masculine in the Sauraseni

सुप्रिय लिङ्ग विभक्तीनां शाकार्यान्तु विपर्ययः । In the sākṛiti dialect the change from sanskrit of the affixes denominated *sup* and *tin* and also of the genders and the cases, is most arbitrary.

(४) प्राक्तने पञ्चविधा शब्दा दृश्यन्ते—अवर्णान्ता, इवर्णान्ता, उवर्णान्ता, ऋवर्णान्ता, तथा हलान्ता ।

For the purposes of declension, *Pralita* nouns may be divided into five classes, (1) those ending in *a* and *ā*, (2) those in *i* and *ī*, (3) those in *u* and *ū*, (4) those ending originally in *ṛ*, (5) those ending originally in consonant (१) ।

अकारान्त पुंसिङ्ग शब्दरूपाणि ।

General rules for Declension of nouns ending in *a* (masculine)

(१) अदन्तात् पुंसि प्रथमैकवचनस्य सो स्थाने ओ स्यात् ।

The affix *su* of the nom sing becomes *o* (२)

(२) जम्, शम्, डसि, आम्, एषु परतोऽदन्तस्थानस्य दीर्घा भवति जश्चसोर्लोपश्च । (३)

The final *a* becomes *ā* before the affixes *जस* (nom plu) *शस* (acc plu) *डसि* (the oblique sing) and *आम्* (the

१। वलुतसु विविधा एव शब्दा अकारान्तशब्दानां कार्यकाले भवन्तः । In fact there are only three classes for the final *r* changes generally to *u* or *a* the some cases to *ara* or *āra* and the final consonants are either dropped or takes an *a* after them

२। मादध्या सौपरऽकारस्य ए कारो भवति सुलोपश्च । In the *Māgadī* dialect the final *a* becomes *e* (२) before the affix *su* and the affix *s* itself is dropped as एत्त एवञ्चे एष एत्त मेप-मत्त अपचत्त स्यामी परधोरकारस्यो कारो भवति । In the *Apabhransa* *as* is substituted for the final *a* of a noun when the affix *su* or *am* is applied to it

३। अपच मे स्य देव अश्चसोर्लोपश्च । In the *apabhransa* *jas* and *sas* are always elided.

genitive plu.), and *jas*, and *sas* (the affixes nom and acc plu) are also elided

(३) अतः परस्यामोऽकारस्य लुग् भवति ।

The *a* of *am*, the affix of the accusative singular is elided.

(४) अतः परस्य टा इत्येतस्य षष्ठीवद्भवचनस्य चामो णो भवति ।

N is substituted for *tā* and *ām*, the affixes of the instrumental singular, and genitive plural. (२)

(५) डि डसो वर्जयित्वा सुपि परतः अकारस्य एत्वं भवति ।

The final *a* of nouns ending in *a* becomes *e* in all the cases except *ḍi* (loc sing) and *ḍam* (gen. sing)

(६) अतः परस्य भिस म्याने केवल सानुनासिकः सानुस्वार स हि भवति ।

Hi, *hin*, or *hum* is substituted for *bhis*, the affix of the instru plu (२)

(७) अतः परस्य डभेः त्तो, दो, दु, हि, हित्तो इत्येत आदेशा भवन्ति । दकारस्य लुक् च ।

१। अपभ्रंशे टा म्याने चकारानुधारी विहितौ In the apabhraṅsa either *n* or *anuswara* is substituted for *ḍā*

अपभ्रंशे टा परतोऽकारस्य नित्यमेव भिषि च विकल्पेन । In the apabhraṅsa *e* is invariably substituted for the final *a* in instr sing and optionally in instr. plu अपभ्रंशे अकारात् परस्यामो 'द' इत्यादेशो भवति In the apabhraṅsa 'ham' is substituted for *am* the affix of the gen plu

मागधी आमो डाह वा In the magadhi *dahara* is optionally substituted for *ām*

२। प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयो केवल 'हिम' इत्यादेशो विहित According to *Prakritaprakāśa* and *Kalpālatika* only 'hum' is substituted for *bhis*.

tto, do, du, hi, and hutto are severally substituted for *nas* the affix of the ablative sing (१) The *d* of *do* and *du* is also elided

(८) अतः परस्य भ्यस्य स्थाने त्तो, दो, दु, हि हितो मुतो इत्येतेः आदेशा भवन्ति ।

Bhyas the affix of the ablative plural is replaced by *tto, do, du, hi, hutto* or *sunto* (२)

(९) अतः परस्य डस्य स्थाने स्सु इत्यादेशो भवति ।

Ssa is substituted for *nas* the genitive sing (३)

(१०) अतः परस्य डे रेकारो म्निद्यादेशो भवति ।

L and *mm* are substituted for *ni* the affix of the locative singular (४)

१। प्राकृत प्रकार्य कल्पलतिकयोः 'डस्य स्थाने आदो' 'दु' तथा 'हि' इति च एव आदेशा विहितानि । According to *Prākṛ taprakasa* and *Kalpalatika* the substitutes for *nas* are only three in number *ado, du* and *h*

शौरसेन्यां 'डस्य स्थाने आदो' आदु इत्यादेशो भवति ; कल्पलतिकायत कवले दो । In the *sauraseni* *ado* and *adu* are substituted for *nas* but according to *kalpalatika* only *do* is substituted for it

पैशाचीं 'डस्य स्थाने आतो' आतो इत्यादेशो भवति । In the *paśācī* *ato* and *atto* are the substitutes for *nas* अपभ्रंशे 'डस्य च' 'ह' In the *apabhransā* *ha* and *hu* are substituted for *nas*.

२। अपभ्रंशे भ्यस्योच्चारण परस्य 'ह' इत्यादेशो भवति । In the *apabhransā* *huma* is substituted for *bhyas* after nouns ending in *a*

३। मागधी 'डस्य विकल्पमाहादेशो भवति । In the *māgadhī* *dha* is optionally substituted for *nas* अपभ्रंशे 'डस्य च' 'हो' 'सो' इत्येते आदेशा भवन्ति । In the *apabhransā* the substitutes for *nas* are *su, ho* and *so*

४। शौरसेन्यां 'अदन्तान्' 'ह' कवले 'एकार' एव । In the *sauraseni* only *e* is substituted for *ni* after nouns ending in *a*.

उदाहरणम् ।

Examples of the above rules

	एकवचनं Singular	वहुवचनं Plural
प्रथमा (nom.)	देवो	देवा
द्वितीया (acc)	देवं	देवे, देवा
तृतीया (instr)	देवेण (१)	देवेष्टि, देवेष्टिं, देवेष्टि
चतुर्थी (abl)	{ देवतो देवाद्यो देवात् देवाद्दि देवाहितो इत्यादि	{ देवाहितो देवासुतो देवेष्टितो, इत्यादि
पञ्चमी (gen.)	देवस्य	देवाण्य, देवाण्यं
षष्ठी (loc.)	देवे, देवेभि	देवेषु, (२) देवेसु
सप्तमी (voc)	देव, देवो	देवा

सर्वे अदन्ता-देव शब्दवत् ज्ञातव्याः ।

All nouns ending in *a* are declined like देव।

पुंलिङ्गेकारोकारान्त-शब्दानां-रूपाणि ।

Declension of nouns (masculine) ending in (इ) i or u (उ)

नियमा (rules)

(१) इदुदन्तानां सु, जम्, भिम्, भ्यम्, सुप इत्येतेषु परतोऽन्त्य दीर्घो भवति ।

Before *su* (nom. sing) *jas* (nom. plu) *bhis* (instr. plu) *bhya* (oblativo plu.) the final *i* or *u* of nouns becomes long

१। अणुप्रतिशब्देषु देवेषु देवाण इति नामो ऋष ।

२। अपभ्रंश सुपो वि ऋष कविहवति ।

(२) इदुदन्तयो जस ओकागदेशो भवति, णोच ; जसोलुक् च क्वचित् ।

O or no is substituted for *jas* (nom plu), in some instances *jas* itself is elided

(३) इदुदन्तयो. शसो णो भवति । डमय वा । (२)

No is substituted for *sas* (the affix acc plu) no is also optionally substituted for *nas* (डस, the gen sing

(४) इदुदन्तेभ्यः टा विभक्तेर्णा इत्यय मादेशो भवति ।

N4 is substituted for *tá* (intr. sing) (२)

(५) ॥ जेयमदन्तवत् ॥

The remaining declension is like that of nouns ending in *a*

उदाहरणानि Examples

एकवचन

वङ्गवचनं

प्रथमा (nom)	गिरी	गिरीचो, गिरिखो
द्वितीया (acc)	गिरिं	गिरिखो (३)
तृतीया (instr)	गिरिणा	गिरीच्चि
चतुर्थी (abl)	गिरिदो इत्यादि	गिरिच्चितो, गिरीम तो इत्यादि
पथी (gen)	गिरिखो, गिरिख	गिरिण, गिरिणं (२५)
सप्तमी (loc)	गिरिभि	गिरीस, गीरीसं,
सन्धो (voc)	गिरि	गिरीचो

१। चपच शे इदुदन्त इति, अम्, डीना यथा जस चे उ, चि इत्यादेशो भवन्ति । In the *apabhraṅsa* *he hum* and *hi* are substituted for *nas*, *bl jas* and *ni* respectively after nouns ending in *s* or *u*

२। चपच शे टा स्थाने र सानुसारी एकारश्च भवति । In the *apabhraṅsa* *e* as well as *anuswara* and *na* are substituted for *tá* after nouns ending in *s* or *u*

३। केषादिभक्तेभ्यश्च गिरीचो गिरि, गुरुचो गुरु रनि रूप इय । According to some authorities these nouns may have two other forms in *sas* as गिरीचो, गिरि गुरुचो गुरु ।

प्रथमा	गुरु	गुरुच्यो, गुरुषो
द्वितीया	गुरुं	गुरुषो (१)
तृतीया	गुरुणा	गुरुहि
पञ्चमी	गुरुदो इत्यादि	गुरुहिषो इत्यादि
षष्ठी	गुरुणो, गुरुस्य	गुरुयं, गुरुय (२)
सप्तमी	गुरुमि	गुरुसु, गुरुसुं
सम्बोधन	गुरु	गुरुचो

सर्वे इकारान्ता गिरिशब्दवदुकारान्ताश्च गुरुशब्दवत् रूपाणि भजन्ते ।

All nouns ending in *i* or *u* are declined like *giri* or *guru* respectively

ऋकारान्त पुलिङ्ग शब्द रूपाणि (नियमा) ।

Rules for Declension of nouns ending in *ri* (षु) (masculine)

(१) ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति । अदन्त वच्चास्य रूपाणि ।

The final *ri* of words becomes *arā* before all case affixes, and such words are declined like those ending in *a*

(२) खमो वर्णे सुपि परत ऋकारस्य स्थाने विकल्पेनोकारादेश उत पक्षे चोकारान्तशब्दवद्रूपाणि भवन्ति ।

U is optionally substituted for final *ri* before all case affixes except *सु* (nom sing), and *चम* (acc sing), when *u* is substituted for *ri*, the rules of declension prescribed for nouns ending in *u*, shall apply

१। अरपक्षे आमो ऋ च भवति । In the *apabhransa*, *lum* as well as *har* are substituted for *am* after nouns ending in *i* or *u*

२। भौरभेर्भा भर्त्तृ शब्दस्य भर्त्ता इति ऋ भवति । In the *sauraseni* the word *bhartri* take the form of *bhattā*

(२) सम्बोधने सौपरे क्दन्तस्य विकल्पेनाकारादेशो भवति ; विशेषणवाचिनि तु न ।

.A is optionally substituted for the final *ri* (रि) of nouns in vocative singular, as हे पित्र, हे पित्र्य, (हे पित) ; but this rule does not apply to words ending in *ri* (रि) used as adjectives, as हे कृत्तार ।

(४) पितृ, भ्रातृ, जामातृणां सुपि परत क्दस्थाने 'अरो' भवति आरापवादः ।

The *ri* of the words *pitrī*, *bhrātrī*, and *jāmātrī* becomes *ara* instead of *āra* before the case affixes ; तेषामदन्तवत् रूपानि च they are declined like words ending in *a* ; सौ परत आकारस्त्ववा before the affix *su*, the *ri* of these words may also optionally become *ā*.

Examples उदाहरणानि ।

भर्तृशब्दः ।

एकवचनं

बहुवचनं

१मा (nom)	भर्तारो	भर्तृणो, भर्तारा
२या (acc)	भर्तारं	भर्तृणो, भर्तारे
३या (instr.)	भर्तृणा, भर्तारेण	भर्तारेभिः, भर्तृभिः
४मी (abl)	भर्तारादो, भर्तृणो इत्यादि	भर्तारिभिः, भर्तृहिंती
६ष्टी (gen)	भर्तृणो, भर्तारस्य	भर्तृणं भर्ताराणं
७मी (loc)	भर्तारे, भर्तारसि, भर्तृणि	भर्तृसु, भर्तारेसु
८मं (voc.)	हे भर्तार	हे भर्ताराः

सर्वेषामृकान्तपुंलिङ्गानां भर्तृशब्दवत् रूपानि भवन्ति ।

All nouns ending in *ri* are declined like the word *bhartṛi*.

पितृ शब्द ।

एकवचन	वहुवचन
१ मा (nom) पित्रा (१) पित्रो	पित्रा (२)
२ या (acc) पित्र (२)	पित्रे, पिदुषो
३ या (instr) पित्रेण, पिदुषा	पित्रेहिं
४ मी (abl) पित्राद्, पिदुषो इत्यादि	पित्ररहितो, पिदुहितो इत्यादि
६ षी (gen) पित्रस्स, पिदुषो	पित्राण, पिदुषा
७ मी (loc) पित्रे, पित्रस्मि, पिदुष्मि	पित्रेसु, पिदुसु
स (loc) हे पित्र, हे पित्र	हे पित्रा

एव भाट्ट, जामाचो रूपाणि भवन्ति ।

The words *bhratṛi* and *jāmātrī* are declined like *pitrī*

ईकारोकारान्तानां पु सिङ्गाना रूपाणि ।

Declension of words (masc) ending in *i* or *u*

(१) प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकयोरीकारोकारान्तानां शब्दानां साधनार्थं न पृथक् सूत्राणि विद्यन्ते । प्रतीयते तत् तेषामपि यथाक्रममिकारोकारान्तवत् कार्याणि भवन्तीति ।

१। शौरस्य्यां प्रथमैकवचने पिदा इति रूपं भवति । यथा "ताद् कथो वि ददा पिदा" In the sauraseni the word *पिदा* becomes *पिदा* in nom singular

२। भाट्टशब्दस्य जनि भादरो' इति रूपम दृश्यते । We find also the form भादरो in nom plu of *bhadrī* as बहुदेहसु रदं ववचिदं मे भादरो ।

३। भाषाकरे चति 'विदरं' इति रूपम् । In some dialects we find also the form *विदरं* in acc. sing

In the *Prākṛitapaśā* and *lalpalatīkā* no special rules are given for declension of masculine words ending in *i* or *ú*. Such words are declined like those ending in *i* or *u* respectively.

(२) हेमचन्द्रेणतु धिवन्तानां ईकारोकारान्ताणां सर्वस्वामेव विभक्तौ ह्रस्व विधानं कृतं, सम्बोधनेतु विकल्पेन ।

According to Hemachandra the final *i* or *ú* of words, which are formed by the application of the suffix *lopi* to the roots, becomes short before all case affixes. This rule is optional in the vocative singular

गो शब्दस्य पुल्लिङ्गे गाव इति एषं भवति । ततोऽस्मादन्वत् रूपानि भवन्ति ।

The word *go* takes the form of *गाव* in the masculine and is declined like words ending in *a*

स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns

स्त्रीलिङ्ग शब्दानां रूपकथनात् प्राक् स्त्री प्रत्यया विविच्यन्ते । तेष प्रायः सहजतत्त्वं, क्वचित्तु विशेष नियमावगताः ।

Before proceeding to decline feminine nouns it would be necessary to state that the rules for feminine suffixes in *sanskṛita* are in general also applicable to *prākṛita*. Some words in *prākṛita* are however subject to special rules, which we enumerate below

त्रिषु स्त्री-प्रत्ययाः ।

Suffixes which are applied to some special feminine nouns.

(१) अण्प्रत्ययनिमित्तो षोडशीरुक्तस्त्रिया तस्य विकल्पः ।

The suffix *ni* which is, prescribed by pāṇini's sūtra (4/1/15) to feminine nouns is optionally applied in *Prākṛita*

(२) अजातिवाचिनोनाम् स्त्रिया विकल्पेन ङी ।

Except in words signifying species, the suffix *ni* is optionally applied to all feminine nouns, as काली, काला इत्यादि, कुमार्यादौ नित्यमेव the suffix *ni* is invariably applied to the words *kumārī* &c

(३) छाया हरिद्राभ्या वा ।

Ni is optionally applied to the words *chhayā* and *Haridrā* as छाया, छायो, हलदा, हलदो,

(४) स्वसादे स्थाने स्वसादय, आदन्तवचरूपाणि ।

The feminine words *svasā* &c assume the forms of *sasā* &c and are accordingly declined like words ending in *i* as समा, नणदा, दुहित्रा ।

(५) अनामि सुपि कि यत्-तद्ग स्त्रिया ङीर्वा ।

When the pronouns *im yat*, and *tat* are used in the feminine gender *ni* the suffix is optionally applied to them, as कीचो काचो &c (१) ।

॥ खीलिङ्गशब्दमाधननियमा ।

The following are the rules for the declension of feminine nouns

(१) स्त्रियां जग्गसो स्थाने उत्, श्रोत् इत्येतो वा भवत, दीर्घश्च वा हुस्वस्य ।

१। शीरोभ्यां भवति विधिः ननु भवेत् । This rule has no force in the *saurā* *cent* & *al* &c

In feminine nouns either *ut* or *ôt* is substituted for both the affixes *yas* and *sas* and the final short vowels become optionally long (१) ।

(१) स्त्रियां वर्त्तमानात् नाम्नः परे टा, डस, ङीनां स्थाने आत् अत्, इत्, एत्, इत्येत आदेशा भवन्ति । आदन्तात् टादीनां स्थाने आत् भवति ।

In the declension of feminine nouns the affixes *tá*, *nas* and *nt* change to either *át*, *at*, *it* or *et*; (२) these affixes do not change to *át* after feminine nouns ending in *á*

(२) सर्वत्र प्राग्दीर्घो ङसेर्च्चा ।

The final short vowel of a feminine noun becomes long before all case affixes, but before *nas* the rule is optional (२) ।

(४) स्त्रीलिङ्गस्य नाम्नोऽमि परे ह्रस्वो वा भवति ।

The final long vowel of a feminine noun becomes short before the affix *am* (acc sing)

(५) स्त्रियां वर्त्तमानादीकारान्तात् षोः जश्शसोश्च स्थाने आकारो वा भवति ।

१ । गौरसेर्च्चा क्वि स्त्रियां एत नश्चात् In the *sauraseni* *ut* is not substituted for the affix *yas* in the feminine nouns,

* । अपभ्रंशे टास्थाने इदेश । In the *apabhraṃsa* only *e* is substituted for *tá* (instr sing)

२ अपभ्रंशे क्वि ङसो स्थाने च भ्रंशान्ते स्थाने ङं, तथा ङोः स्थाने ङि भवति In the *apabhraṃsa* a *ke* is substituted for *nas* and *nas*, *Am* for *Uhas* and *Am* and *Am* for *nI*.

In the declension of feminine nouns ending in *ī* (ई) *ā* (आ) is optionally substituted for *su* (nom. sing.) *jas* (nom plu) and *sas* (acc plu)

(६) आवन्तात् सम्बोधने आप एत् ।

The final *ā* of the feminine nouns formed by the application of the suffix *āp* after them, changes to *e* in vocative singular ; as हेमाले, अन्यत्रतु न भवति । This rule is not applied to nouns ending in *ā* not so formed ; as हेपिउच्छा ;

आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

Declension of feminine nouns ending in *ā*.

लता शब्दाः ।

एकवचनं

बहुवचन

१ मा (nom) लता

लता, लताओ, (१) लताउ

२ या (acc) लता

लता, लताओ, लताउ

३ या (instr) लताए, लताइ, लताअ

लताहि, लताहिं, लताहिं

४ मी (abl) लतादो, लताए इत्यादि

लताहितो इत्यादि

५ षी (gen) लताए, लताइ, लताअ

लताणं, लताण

६ मी (loc) लताए लताइ लताअ

लतासु लतासुं

७ सं (voc) हे लते

लताओ

सर्वे आकारान्ता लतावत् ।

१) Observe that in Prakrita, no sandhi, is allowed between the vowel of a case affix and the final vowel of the word to which it is applied. प्राकृते प्रतिपदिषु विभक्तिपरयोर्न धन्वि ।

All feminine nouns ending in *ā* are declined like कता ।

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns ending :

एकवचन	वचन	
१ मा (nom) बुद्धी,	बुद्धी, बुद्धीश्चो, बुद्धीउ	
२ या (acc) बुद्धिं	बुद्धी, बुद्धीश्चो, बुद्धीउ	
३ या (instr.)	{ बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीश्चा बुद्धीश्च	{ बुद्धीहि बुद्धीह
४ मी (abl)	{ बुद्धीए, बुद्धीइ इत्यादि	{ बुद्धीहितो, बुद्धीमुंतो इत्यादि
६ टी (gen)	{ बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीश्चा, बुद्धीश्च	{ बुद्धीणं, बुद्धीण
७ मी (loc)	{ बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीश्चा, बुद्धीश्च	{ बुद्धीसु, बुद्धीमुं
८ मं (voc) बुद्धी	बुद्धी, बुद्धीश्चो इत्यादि	

सर्वे इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा बुद्धिशब्दवत् ।

All feminine nouns ending in *ī* are declined like the word बुद्धि ।

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns ending in *u*.

एकवचन	वचन
१ म (nom.) धेनु	धेनु, धेनुश्चो, धेनुउ
२ या (acc) धेनुं	धेनु, धेनुश्चो, धेनुउ

२ या (instr) धेणूए, धेणूइ, धेणूआ, धेणूअ	धेणूहि, धेणूहि
५ मी (abl) धेणूदो, धेणूइ, इत्यादि	धेणूहितो, धेणूमुतो
६ षी (gen) धेणूए धेणूइ, धेणूआ धेणूअ	धेणूण, धेणूण
७ मी (loc) धेणूए, धेणूइ, इत्यादि	धेणूसु, धेणूसु
म (voc) धेणु, धेणु इत्यादि ।	

सर्वे ङकारान्त स्त्रीलिङ्गा धेनु शब्दवत् ।

All feminine nouns ending in *u* are declined like the word धेनु ।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दा ।

Feminine nouns ending in *i* (ई)

नदी शब्द ।

एकवचन

वचन

१ मा (nom) नदी, नदीआ	नदीओ, नदीआ
२ या (acc) नदी	नदी, नदीओ, नदीआ
३ या (instr) नदीए इत्यादि	नदीहि, नदीहि
५ मी (abl) नदीए, नदीअ, नदीदो इत्यादि	नदी, नदीहितो नदीइतो
६ षी (gen) तृतीयावत्	नदीण, नदीण
७ मी (loc) तृतीयावत्	नदीसु, नदीसु
म (voc) नदी इत्यादि ।	

सर्वे ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा नदी शब्दवत् ।

All feminine nouns ending in *i* are declined like the word नदी,

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा ।

Feminine nouns ending in u

वधू शब्द ।

एकवचन

बहुवचन

१ मा (nom) वहू	वहू, वहूओ इत्यादि
२ या (acc) वहू	वहू वहूओ इत्यादि
३ या (instr) वहूए, वहूइ इत्यादि	वहूहि वहूहि
४ मी (abl) वहूदो, वहूए इत्यादि	वहूहितो वहूसुतो
५ यी (gen) वतुतीयावत्	वहूण, वहूण
७ मी (loc) वतुतीयावत्	वहूसु वहूसु
८ म (voc) वहू इत्यादि ।	

सर्व उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा वधूवत् ।

All feminine nouns ending in u are declined like the word वधू ।

मकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा ।

Feminine nouns ending in i (यु)

मातृ शब्द ।

एकवचने

बहुवचन

१ मा (nom) मात्रा	मात्रा
२ या (acc) मात्र (१)	माए
३ या (instr) मात्राइ, मात्राअ इत्यादि	माएहि माएहि

१ । मौरसभ्यां द्वितीयैकवचन मादर इति रूपं भवति । In the sauraseni acc sing form of the word मातृ (mātri) is मादर (madaram)

५मी (abl)) मात्रादो, मात्राए इत्यादि	मात्राहितो, मात्रासुतो
६थी (gen)) तृतीयावत्	मात्राणं, मात्राण
७मी (loc)) तृतीयावत्	मात्रासु, मात्रासुं
४ (voc)) मात्र इत्यादि (१)	

गो शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे गावो, गार् इति रूपद्वयम्, ततश्च ईकारान्त-
स्त्रीलिङ्ग वद्गुपाणि । The word *go* in the feminine gender
becomes गावो or गार् and is declined like the words end-
ing in :

अजन्त क्लीव लिङ्गशब्दाः ।

Neuter nouns ending in a vowel
नियमा (rules)

(१) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्ताच्चात्, षो स्थाने म् भवति ।

M is substituted for *su* (nom sing)

(२) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्ताच्चात् परयोर्जश्शसोः स्थाने ईं,

इ, षिये त्येत आदेशा भवन्ति । (२) ।

In, im or *ni* is substituted for *jas* and *sas*

(३) क्लीवे सम्बोधने सुलोपो भवति ।

The voc. sing affix *su* vanishes after all neuter nouns

१ । हेमचन्द्र मते मात्र शब्दस्य 'गार्' 'मात्रा' इति रूपद्वय भवति । Accord-
ing to Hemchandra the word *nātri* assumes also two other forms viz.,
'गार्' and 'मात्रा'

२ । श्रीरसेर्वा क्लीवे जम्बुसो स्थाने केवली हिरादेशः । In the Sauraseni
dialect, only *in* is substituted for *jas* and *sas* after neuter nouns चपधंशो
इ एव and in the *apabhraṅsa*, only *im* is the substitute for *jas* and *sas*.

(४) क्लीवे औपरि वृद्धतोर्नदीर्घः ।

The final *i* or *u* of a neuter noun does not become long before *su* (nom. sing.)

अकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *a*.

कुल शब्दः ।

एकवचनं

वहुवचनं

१ मा (nom.) कुलं

कुलाणि, कुलाद्, कुलाद्

२ या (acc) कुलं

कुलाणि, कुलाद्, कुलाद्

३ं (voc.) हे कुलं

मुम्बदन्यत् । The remaining are like masculine words ending in *a*.

इकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *i*.

दधि शब्दः ।

एकवचनं

वहुवचनं

१ मा (nom.) दधिं, दधि

दहीणि, दहीद्, दहीद्

२ या (acc.) दधिं, दधि

दहीणि, दहीद्, दधिद्

३ं (voc) दधि

मुम्बदन्यत् । The remaining like masculine in *i*.

उकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *u*.

मधु शब्दः ।

एकवचनं

वहुवचनं

१ मा (nom.) मधुं, मज्ज

मज्जणि, मज्जद्, मज्जद्

एया (acc) मञ्जं, मञ्ज

मञ्जणि, मञ्जरं, मञ्जदं

सं (voc) मञ्ज

पुम्बदन्यत् । The remaining like masculine in *u*.

हलन्ता शब्दाः । Declension of nouns ending in consonants.

प्राकृते हलन्ताः शब्दा एव न सन्ति । केपाञ्चिदन्य-हलां लोपः केपाञ्चाजन्ते परिषामस्तत एव हलन्त शब्द साधनार्थं न नियम विशेषा लक्ष्यन्ते । प्राकृताचार्यैर्हि केवलमात्मन् राजनित्येतयोः शब्दयोः साधनार्थं कति नियमान् कृत्वा तेष्वान्यत्र नान्तेषु यथादर्शनं प्रवर्तिताः ।

As final consonants in sanskrita words are elided in *Prakita* or such words are transformed into others ending in vowels, *Prakita* gramarians do not give rules for declension of words ending in consonants ; some special rules are however found for declension of *átman* and *Rájan* and these are said to be applicable to words ending in *n* as far as usage of old authorities may allow

राजन् शब्द रूपाणि ।

Declension of the word *rájan*.

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.) राज्ञा (१)	राज्नाणो, राज्ञा
२या (acc.) राज्ञं	राए, राज्नाणो

१ हेमचन्द्र मते राज्ञस्य पुंलिङ्गि विकल्पो राज्ञादेशो भवति । According to Hemachandra, *ña* is optionally substituted for the final letter of the nouns ending in *n* as राज्ञाणो राज्ञा इत्यादि ।

इ या (instr) रथा, राइणा	राइहि
धृ नो (abl) रात्रादो, रथो, रात्रादु, राइणो	रात्राहिंतो, राइहितो
ई षो (gen) रथो, राइणी, रात्रस्त	रात्राणे, राइणे, रात्राख
७ मी (loc) रात्रमि, राए, राइमि	राएस, राएसुं
सं (voc) रात्रा, रात्रं इत्यादि	

आत्मन् शब्द रूपाणि ।

Declension of the word *Ātman*.

एकवचनं	वहुवचनं
१ मा (nom) अप्पा, अप्पाणो	अप्पाणा, अप्पाणो, अप्पा
इ या (acc) अप्पाणं, अप्पं	अप्पाणे, अप्पणो
इ था (instr) अप्पाणेण, अप्पणा	अप्पाणेहिं, अप्पेहिं
धृ मी (abl) { अप्पाणाओ, अप्पणो, अप्पाओ, अप्पादो इत्यादि	{ अप्पाणाहितो अप्पाहितो इत्यादि
ई षी (gen.) अप्पाणम्, अप्पणो	अप्पाणाण, अप्पाणं
७ मी (loc) अप्पाणमि, अप्पे	अप्पाणेषु, अप्पेषु
सं (voc) अप्पं इत्यादि ।	

युवन, धावन्, प्रज्ञन् इत्यादयो नकारान्ता आत्मन् शब्दवत् ।

All other nouns ending in n as युवन् &c are declined like *ātman*.

प्राहत कल्पलतिकायां सो मरे भरद्वाजवद्भ्रांतमहानुस्वारो विहितः ।

According to *prā'rita kalpalatikā* the final t of the words *bhābat* and *bhagabat* changes to anusvara before

su (both nom and voc. sing.) भवं (भवान्), हे भवं (हे भवन)
भगवं (भगवान्), हे भगवं (हे भगवन्) ; (१) ।

प्राच्यायां भवच्छब्दस्य खोलिङ्गे भोदी इतिरूपं भवति ।

In the Práchyá dialect the-feminine form of bhavat
is bhódi

सर्वनाम शब्दाः ।

The Pronouns

प्राकृते सर्वनाम-सम्बन्धिनः केऽपि साधारण नियमा न दृश्यन्ते, सर्व
एव नियमा विशेष-स्वभावाः । केवल मदन्तसर्वनामशब्दानां
साधनार्थं कति साधारण नियमा. सन्तोति तेषामुल्लेखः क्रियते ।
अन्येषान् साधन नियमा स्तत्तदुदाहरणेभ्योऽवगन्तव्याः । (२) ।

There are no general rules in the prakrita grammar
for the declension of pronouns Almost every pro-
noun is specially treated But the declensions of the
pronouns ending in *a* are subject to some common rules
which we shall here notice The declension of other
pronouns may be gathered from the several examples
given below

१ शौरसेनी निघम एष मघवम शब्देऽपि प्रवर्तते । In the sauraseni this rule
is also applied to *Maghabat*, तच्च दुर्वासस सी दुर्वासा इति एव In the
Sauraseni the word *Durbásas* becomes dubbásá before nom sing

२ । सर्वनामशब्दा अथवा सर्वादिगणा (The *sarvādi* class) चर्त्त, विद्म, उभ,
उभय इतर, उभय, (प्रत्ययान्त), इतर, अन्यतर जन्, जन्, मेम, सम, भिम, त्यद्,
यद्, एतद्, इदम्, अदस, एक, हि दुसद्, अकद्, भवत्, किम् ।

अदन्तसर्वनाम साधन नियमाः ।

Special rules for the declensions of pronouns ending in *a*

(१) । सर्वादे रतः परस्य जस एङ्गवति ।

E is substituted for *jas* (nom plu) after the word *sarva* &c when used in the masculine gender (१)

(२) । सर्वादेरदन्तात् आमो एसिं इत्यादेशो वा भवति । डेस सिं, मि, त्य इत्येत आदेशा भवन्ति, तथेदमेतदौ वर्जयित्वा डेरिष्वादेशो भवति ।

After the pronouns of the *sarvādi* class used in the masculine or neuter gender, the affix *ām* becomes *esim* and *ni* becomes *sims*, *mis*, *it* or *him* optionally. But it does not become *him* after *idam* and *etad* (२)

सर्वं शब्दं पुं रूपाणि ।

Declension of the word *sarva* masculine

एकवचनं

बहुवचनं

१ मा (nom) सर्वो

सर्वे

२ या (acc) सर्वं

सर्वे

१ । साक्यां सर्वाणाम् एष । In the *Sikari*, *e* is optionally substituted for first *a* of *sarvādi* as सर्वे, सर्वे ।

२ । शैरसेन्या इदम् किं यत्तद्वा नाम एषिं न ज्ञात् । In the *Sauraseni*, *esim* is not substituted for *ām* in *idam*, *kim*, *yat* and *tat*, इह भाषायाम् किमादे एतो ईं ज्ञात् । In the *Takka* dialect, *ham* is substituted for *ām* after *kim* &c. अपभ्रंशे अकारान्तात् सर्वाणाम् डे रिभेव कोषे । In the *Apabhraṃsa*, only *ām* is substituted for *ni* after *sarvādi* ending in *a*.

एषा (instr.) सर्वेषां	सर्वेहिं
भूमौ (abl) सर्वदो सर्वतो इत्यादि	सर्वेहिंतो इत्यादि
इष्टो (gen) सर्वस्य	सर्वेसिं सर्वाणं
७मी (loc) सर्वस्मिं सर्वस्मि सर्वस्य सर्वेहिं (१)	सर्वेषु सर्वेषुं

सर्वादीनां स्त्रीलिङ्गे आदन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दवत्, स्त्रीषु अदन्त स्त्रीषु लिङ्ग शब्दवत् रूपाणि ।

In the feminine gender *sarvadā* are declined like feminine words ending in *ā*, and in the neuter like those ending in *a*

एवं विश्वादयः । The word *viśva* &c which come under *sarva* class are thus declined.

अपभ्रंशे सर्वस्य साहादेशः ।

In the *Apabhransa*, साह is substituted for सर्वं ।

यत् शब्द पं. रूपाणि ।

Declension of the word *yat* (masculine)

एकवचनं	वहुवचन
१मा (nom) (१) यो	ये
२या (acc) ज	जे
२या (instr) जेष, जिष	जेहि
भूमौ (abl) जतो, जदो जहा जात्रो	जाहिंतो, जासंतो इत्यादि

१ । अपभ्रंशे सर्वस्य साहादेशः कथं च १ इत्यादे शो भवति । In the *apabhransa* *ham* is substituted for *nas* after *sarvadā* तथा च केवलं हिम एव and only *him* for *ni* (loc sing)

१ । अपभ्रंशे इति रूपं भवति ।

६ठी (gen) जस्सु जाम (१)	जाणं जेसि (२)
७मी (loc) जस्सि, जम्मि, जहि (३) जत्य	जेसु

यच्चब्दस्य स्त्री लिङ्गे आम वञ्जिते डोड्या भवति । यथा जी, जीया, इत्यादि ।

The suffix *ni* is applied to the feminine of *yat* before all the case affixes except *āni* (gen plu)

तन् शब्द रूपाणि ।

Declension of the word *lat* (masc)

एकवचन	वहुवचन
१ मा (nom) सो	ते, दे
२ या (acc) तं, णं	ते, दे
३ या (instr) तेष, तिणा, (४) षेण	तेहि, षेहि
४ मो (abl) तत्तो, तदो, ता, तद्दा ताओ	ताहितौ इत्यादि
६ ठी (gen) तास, से, तस्सु (५)	ताण तेसि, सिं (६) दाण
७ मी (loc) तस्सि, तम्मि, तत्य, तहि (७)	तेसु इत्यादि

१ । अपभ्रंशे (In the *apabhransa*) पु masc जाणु श्री (fem) जणे ।

२ । शौरसेन्या (In the *sa raseni*) कवल (only) जाणे टकमायाया (In the *takka*) जाह जाणं इति रूप द्वय ।

३ । कालार्थे जाणे जाला when *ni* (loc. sing) signifies time the word *yat* assumes the forms जाणे and जाला before it.

४ । पैशाचा (In the *pa saci* पु masc) 'नन' श्री (fem) नार ।

५ । शौरसेन्या ऋषि तथा 'से' इति जामि च ताणमिति The form 'साण' is not used before *nas* in the sauraseni and 'ताण' is the only form before *āni* अपभ्रंशे (in the *apabhransa*) ऋषि (before gen. sing) - पु (masc) तद श्री (fem.) ताणु ; टकमायाया (in the *takka*) जामि (before gen plu) ताण ताण

६ । कालार्थे when *ni* signifies time जाणे जाला शौरसेन्या ऋषिर्न भवति । In the sauraseni *nas* is not substituted for *ni* अपभ्रंशे In the *apabhransa* पु masc तहि श्री तद ।

७ । अपभ्रंशे च इति रूप ।

तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमैक वचने सा इति रूप ।

The word *tal* assumes the form of 'सा' in feminine noun sing स्त्री (in neuter) 'त', स्त्रियामाम् वञ्जिते ङी च । The suffix *ni* (ङी) is also applied to it before all case affixes except *am* (gen plu) यथा ती, तीका इत्यादि ।

एतच्छब्द पु रूपाणि ।

Declension of the word *etad* (masculine)

एकवचन	वङ्गवचन
१ मा (nom.) एष, एमो, (१)	एते, एदे,
२ या (acc) एत,	एते, एदे
३ या (instr) एदिषा, एदेष, एषं	एतेहि, एदेहि, एएहि
४ भो (abl) एत्तो, एत्ताहो, एत्ताओ इत्यादि	एतेहितो, इत्यादि
५ ङी (gen) एअस्स, एदस्स, (२) एअस्स, वे	सि, एएसि, एदाण (२)
७ ङी (loc) { अयस्मि, एत्य, इअस्मि (४) एअस्मि, एअस्मि इत्यादि	{ एएस्स एदेस्स, इत्यादि

अदम् शब्द पु रूपाणि । Declension of the word *ad* masculine

१ । स्त्री (in the neuter) एद एष इति रूपद्वयं ; स्त्रियां (in the feminine) एसा इषसा इति रूपद्वयं अपभ्रंशे (In the *Apabhraṅsa*) पु (masculine) एहो ङी (feminine) एह ङी (neuter) एह ; भौरसेन्या एह इति रूपं न ज्ञान the form एह is not used in the *Sauraseni* dialect

२ । अपभ्रंशे (In the *Apabhraṅsa*) ङसि (before gen. sing) एहसा इति रूपं ।

३ । भौरसेन्यां (In the *Sauraseni* केषु (only) एदासं टद्ध भाषायां (In the *Talka*) 'एदसं एदासं' इति रूपद्वयं

४ । अपभ्रंशे (In the *Apabhraṅsa*) 'एद इति रूपं ।

एकवचन	वङ्गवचन
१ मा (nom) अमू (१)	अमूणो
२ या (acc) अमु	अमूणे
३ या (instr) अमुणा	अमूहि
४ नो (abl) अमूत्रो, अमूउ, इत्यादि	अमूहितो इत्यादि
५ ठी (gen) अमुणो अमुस्त	अमूण
६ मी (loc) अमुमि, अयमि, इअमि	अमूंसु इत्यादि

इदम् शब्द पु रूपाणि । Declension of the word इदम् .
(masculine)

एकवचन	वङ्गवचन
१ मा (nom) इमो (२) (अअ)	इमे
२ या (acc) इम, णं	इमे
३ या (instr) इमिणा, इमेण, णेण	एहि, इमेहि, णेहि
४ नो (abl) इदो, इमादो, इत्तो इत्यादि	इमेहितो इत्यादि

१ । इदम् शब्दस्य प्रथमैकवचने सर्वत्र इह इति च रूपं भवति । The form (इह) also is used in all genders in the sing शौरसेन्यां इह इति रूपं न भवति । In the Sauraseni this form is not used छाषारकस्य विधां अमू, तथा स्त्रीवचनम् इति । But the forms अमू and अमु are generally used in feminine and neuter respectively

२ । इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे धी इण इमिणा तथा स्त्रीने धी अमिच इदम् इमम् इति रूपं द्वयं भवति । In feminine nom sing it has two forms इहं इमिणा; and the forms in neuter before nom and acc sing are इदम् and इमम् । शौरसेन्यां (In the Sauraseni the feminine form in the nom. sing (स्त्रीयां धी) is इहं and (स्त्रीव) in the neuter इदम् इमम् । अपभ्रंशे (In the Apabhraṅsa) इदमो आपादेश (आय is substituted for इदम्) ।

६ षी (gen) अस्मि, इमस्मि, ये इमाण, मि (१)

७ मी (loc) अस्मि, इमस्मि, इह, ये एसु

किं शब्द पुं रूपाणि (२)। Declension of *kim* (masculine)

एकवचन * बहुवचन

१ मा (nom) को (३) के

२ या (acc) क के

३ या (instr) किंणा, केण केहिं

४ मी (abl) कीणो, कीस, कन्हा, कत्तो कदो (४) केहितो इत्यादि

६ षी (gen) काम, कस्म (५) काम, केसि, काण

७ मी (loc) कहि, कस्मिं कम्मि, कत्थ (६) केसु इत्यादि

कालार्थे (when *hi* (छि) signifies time it has the following forms काहे, काला, कइन्ना ।

१। शौरसेन्यां अस्मि कवसे इमाण इति रूपं । In the *Sauraseni* it has only one form इमाण in the (gen plu)

२। अपभ्रंशे किमः स्थाने कार कवणो इत्यादेशो च In the *Apabhraṃsa* कार and कवण are optionally substituted for *kim*

३। स्त्रियां (in feminine) का and क्लीब (in neuter) किं ।

४। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni*) अर्धो the form before *nas* is कदो अपभ्रंशे (in the *Apabhraṃsa*) कर्वा ।

५। स्त्रियां (in the feminine) the forms before *n s* are किस्सा कीसे कीण कीया कीरं कीर ; शौरसेन्यां पुंसि वाच न भवति ; the form वास is not used before *nas* masculine in the *Sauraseni* अपभ्रंशे (in the *Apabhraṃsa*) पुं masculine काण स्त्रियां (in the feminine) कचे ।

६। शौरसेन्यां कम्मि इति रूपं न । The form कम्मि is not used in the *Sauraseni*

युष्मद् रूपानि । Declension of the word युष्मद् (*yushmat*)

एकवचनं

बहुवचनं

१ मा (nom)	{ तुमं, तं, त्वं, तव, त्वह	{ ये, तुज्ये, तुज्म तुम्ह तुम्हे, तुम्हे, तुम्हो
२ या (acc)	{ तं, त, त्वं, तुमं तुह, तुमे, तुए	{ वो, तुष्मि, तुष्मि, तुम्हे, तुम्हो,
३ या (instr)	{ दे, ते, तद्, तुए, तुमं तुमद्, तुमए, तुमे, तुमाद्	{ तुम्हेहिं, तुम्होहिं, तुम्होहिं, तुष्मिहिं, तुष्मिहिं, इत्यादि
४ मो (abl)	{ तत्तो, तद्दत्तो, तुवत्तो तुम- त्तो, तुष्मत्तो, तुम्हत्तो, तु- हत्तो, तुहत्तो तद्दो, तुव, दुहि, तुमहिंतो, इत्यादि।	{ तुम्हाहिंतो तुष्माहिंतो तुष्मत्तो, तुम्हत्तो तेहिंतो, दुहिंतो इत्यादि।
५ षो (gen.)	{ तुह, तुष्म, तुम्ह, तद्, तु, ते, तुम्ह, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमाद्, दे, तुह	{ वो, मे, तुष्म, तुष्माण, तुष्माण, तुमाण, तुहाण तुष्माण, तुवाण इत्यादि
७ मी (loc)	{ तद्, तए, तुमए, तुमे, तुमाद् तद्, तुम्हि, तुमहि, तुवहि, तुहहि, तुष्महि, इत्यादि	{ तुस, तुम्हेस, तुम्हेस तुम्हस, तुमस, तुम्हेस इत्यादि

मागधां युष्मद् शब्दरूपानि तुप्पं, तुम्ह इत्यादेशौ भवतः ।

In the māgadhī tuṣṣṣ, and तुम्ह are substituted for yuṣṣmad.

त्रोरमेत्यां युष्मद् रूपानि ।

एकवचनं

१ मा, (nom.)	एया, (acc)	तुमं
एया (instr.)	तए,	
५ मी (abl)	तुम्हादो	
६ षी (gen)	ते, दे, तच्च, तुम्ह	
७ मी (loc.)	तद्, इत्यादि	
अपभ्रंशे शुभ्रच्छब्दरूपाणि ।		

एकवचनं

१ मा तुम्ह
एया तद्, पद्
५ मी तउच्चोत,
तभुच्चोत, तुम्होत
(आमि) तुम्हं, (सपि) तुम्हासं

बहुवचनं

तुम्हे
तुम्हेहिं
तुम्हाहितो
तुम्हाणं
तुम्हेसुं

बहुवचनं

तुम्हे, तुम्हादं
तुम्हेहिं
तुम्हं

अस्माच्छब्दरूपाणि । Declension of the word *asmad*.

एकवचनं

बहुवचनं

१ मा (nom.)	{ अहं, अहम्भि, अस्मि, अन्धि, हं, अहम्भं, स्मि	{ मे, वञ्चं अम्ह, अम्हे अम्हो, मो
एया (acc)	{ षेणं, मि, अस्मि, अम्हं, मं, ममं, मिमं, अह	{ अम्हे, अम्हा, षो, षे, अम्ह
एया (instr)	{ मिमे, ममं, ममए, मए, ममाद्, मद्, इषो, मश्चा	{ अम्हेहि, अम्हाहिं, अम्ह, अम्हो, षे
५ मी (abl)	{ मद्गतो, ममत्तो, मत्तो, मद्गतो, मद्गतो, मद्दो, ममदुहि इत्यादि	{ ममत्तो, अम्हत्तो, ममा- हितो, ममासुंतो, ममेसुंतो, अम्हेहितो इत्यादि

६ठी (gen)	{ मे, मम, मद, मह, महं, मह्य, नह्यं अमह, अमहं	{ णे, णो, मह्य, अमह, अमहं, अमहे, अमहो, मम, अमहाणं, मह्याणं, मह्याणं
७मी (loc)	{ मि, मद, ममाद्, मए, मे, अहमि, मम- मि, महमि, इत्यादि	{ अमहेसु, ममेसु, महेसु, मएसु, एवं अमहसु, ममसु इत्यादि

(१) शौरसेन्यां “अस्मच्छब्दरूपाणि” declension of *asmad* in the *saurasani* dialect.

एकवचन	वङ्गवचन
१ मा (nom) ही, अहं	अमहे, वयं
२ या (acc) मं	अमहे
३ या (instr) मए	अमहेहिं
४ मी (abl) मत्तो, ममादो	अमहेहिंती इतरादि
६ थी (gen) मे, मम, मह	अमह, अमहाणं
७ नी (loc) मद, मए	अमहेसु

सागध्यां अहं वयमोःभ्याने “हगे” “हके” इत्यादेशौ भवतः ।

In the *māgadhi* हगे and हके are substituted for अहं and वयं ।

अपभ्रंशे “अस्मद्” शब्दरूपाणि । Declension of “*asmad*” in the *apabhransa*.

एकवचन	वङ्गवचन
१ मा (nom) हउ	अमहे, अमहइ
२ या (acc) मद	अमहे, अमहई

इयाँ (instr) मद	अम्हेहि
पूमी (abl) मऊ, मद्य	अम्हेहिते
इष्टी (gen) मऊ, मद्यु	अम्हे
उमी (loc) मद &c	अमहासु

द्वि शब्दस्य रूपाणि । Declension of the word *dvī*

वङ्गवचन

वङ्गवचन

१ मा (nom) { दो, दुवे, दोणि, वेणि, दुणि, विणि	पूमी (abl) { दोहितो वेहितो, इत्यादि
२ या (acc) { दो, दुवे, दोणि, वेणि, दुणि, विणि	इष्टी (gen) { दोणह, (१) दोषं वेष
३ या (instr) { दोहि, दोहि, विहि	उमी (loc) दोसु, वेसु

त्रि शब्दस्य रूपाणि । Declension of the word *tri* (त्रि)

वङ्गवचन

वङ्गवचन

१ मा (nom) तिषि	पूमी (abl) तोहितो
२ या (acc) तिषि	इष्टी (gen) तिष
३ या (instr) तीहि	उमी (loc) तीसु

चतु शब्दरूपाणि । Declension of the word *chatur* (चतुर)

वङ्गवचन

वङ्गवचन

१ मा (nom) { चत्तारो, चउरो, चत्तारि	२ या (acc) { चत्तारो, चउरो, चत्तारि
--	--

१। अष्टायाचकेभ्य आतो ऊई षच इत्यादेशो भवतः षच or षच is substituted for *dm* after the words signifying number as पचषच षषच अमषच इत्यादि निश्चयादे न भवति This rule is not applied to विधिति । &c

इथा (instr) चउहिं

इथी (gen) चउण्हं

पूमी (abl) चउहिती

उमो (loc) चउरु

॥ शेषाणामदन्तवत् ॥ उत्रेभ्योऽन्तेषां संख्यावाचकानामदन्तवत्

रूपाणि भवन्ति ।

All other words signifying number are declined like words ending in *a*

पञ्चन् शब्दस्य स्त्रिया 'आप' भवति The suffix *āp* is applied to *pañchan* पञ्चन् (in the feminine) as पञ्चा, पञ्चाहिं इत्यादि ।

विभक्त्यादेश विधिः ।

तादर्थ्ये षष्ठी वा ।

The genitive is optionally used for the dative when the latter signifies 'तादर्थ्य' "for it."

प्राकृते विभक्ति व्यवहारस्य नियमो नास्ति, क्वचित् द्वितीयाद्वितीययोः षष्ठमो, पञ्चम्यास्तृतीया, षष्ठम्याद्वितीया, प्रथमाया अपि द्वितीया ; The use of the cases in the prakṛita dialects is very anomalous, we find in some instances the use of locative for acc and instr, that of instr. for the ablative, in others the acc is used for the locative and even for the nominative (१)

१ । आदर्श्यां षष्ठम्यां षष्ठमीः In the sābari ablative is used for the locative

अथ पञ्चमोध्यायः ।

प्रथम पाद ।

(तिङन्त प्रकरणम्) Verbs

प्रत्यय-विवेक ।

Of the affixes

प्राकृते षड् यडादि प्रत्ययानां न विशेषनियमा वर्तन्ते ।
केवल हेमचन्द्रस्य व्याकरणे “क्यङोर्यलुक्” । इत्येक सूत्र दृश्यते ।

Prākṛita grammars in general do not give special rules regarding suffixes *kyan*, *yan*, &c In Hemchandra's *vyākarna* only we find the rule '*kyanoryaluk*' is the 'y' of the suffix *kyan* is elided, as, गरुश्राद् (अगुरुर्गुरुर्भवति) ।

(२) प्राकृते गणभेदव्यवस्थैव नास्ति ।

In *prākṛita* the distinction of *gana* or classes of roots is not observed All roots are conjugated alike

(२) प्राकृते तिवादीनां तिङां वर्तमान काले वक्ष्यमाण रूपाणि भवन्ति । तथादन्तांश्चवर्जयित्वा धातूनां नात्मने परस्मैपदित्व-भेदोऽपि ।

The conjugation affixes *tip* &c of roots in several pronouns are changed to the following in the present tense, no distinction being recognized between *parasmai* and *atmepadi* roots except in those ending in *a* (२)

(२) अत्रचि पाणिनीयप्रस्थानानुसारत त्तिवादीनां स्वरूप भवदन्वयम् । We must understand here by *tip* &c the affixes mentioned in the *sūtra* 3/4/38 of *Panini* यद्य तिप तस भि ; छिप यस य , तिप, वस् मस् ; त आताम भ ; चास आद्यां, धस् ; इवदि मदिङ् ; शीरधेन्यां धवे प्रातव परस्मैपदिभो भवन्ति । In the *sūtra* these all roots are used in the *Parasmaipadi*

वर्तमानकाल-प्रत्ययाः । (the affixes of the present tense)

Singular

Plural

एकवचनं

बहुवचनं

प्रथम पुरुषस्य (3rd person) i इ (इ); nti, nte, ire, न्ति, न्ते, इरे

मध्यम पुरुषस्य (2nd person) सि सि ; इत्या, इ (itthá, ha)

उत्तम पुरुषस्य (1st person) मि, मि ; मो, मु, मा, (mo, mu, má)(२)

(४) अकारान्तानामात्मनेपदिधातूनां प्रथम मध्यमयोरेकवचनस्य स्थाने यथासंख्यं ए, से इत्यादेभ्यो वा भवतः ।

The atmanepadi roots ending in a take optionally o and so in the 3rd and 2nd person singular instead of i and si ; as तुवरए, तुवरसे, (त्वरते, त्वरसे) ;

(५) अदन्ताद्भातोर्भापरे अत आत्वं वा भवति ।

A' is optionally substituted for the final a of roots ending in a, when mi follows, as हसामि, हसमि इत्यादि ।

(१) अनेकेषु प्राङ्ते द्विवचनं नास्तीति ; The reader should remember that there is no dual number in the Prākṛita.

(२) अयम्भे वर्तमाने तिवादीनां सङ्घातः यदा In the apabhraṅsa the affixes *tip* &c. are changed into the following in the present tense.

sing. एकवचनं

plu. बहुवचनं

प्रथम पुरुषस्य (3rd person) i (इ)

nti (न्ति) &c.

मध्यम पुरुषस्य (2nd person) si (सि)

hu (हु)

उत्तम पुरुषस्य (1st person) u (उ)

(ham) हं

पैशाचां ति स्थाने ति, ते, इत्यादेभ्यो भवतः । In the Paisachi *ti* and *te* are substituted for 3rd person singular.

मौर्येषां ति स्थाने 'दि' भवति In the Mauraseni *di* is substituted for *ti* as इदि, मीदि (भवति) इत्यादि ।

(६) अकारान्ताद्गतो मीमुमेपु परेषु अत इत्त मात्वञ्च भवति, कचिदेत्त्वमपि ।

I or á is substituted for the final a of root when mo, mu, or ma follows, in some instances e is also substituted for the same, as हसिमो, हसामो, हसेमो; हसिमु, हसेमु इत्यादि ।

अकारान्त धातूनां वर्त्तमान रूपाणि ।

The conjugation of roots ending in *a* in the present tense

भण धातु । root bhana

Singular.

Plural

एकवचन

वहुवचनं

प्र. पु. (3rd per) भणद्, भणए

भणन्ति, भणन्ते, भणिरे

म. पु. (2nd per) भणसि, भणसे

भणद्, भणित्या

उ. पु. (1st per.) { भणामि,
 { भणमि

{ भणामो, भणिमो,
 { भणेमो इत्यादि

एवं हसपठादयः-

अस धातुस्तु विशेषनियमननुसरति The root *as* is conjugated in the following (way) , as

अस धातु रूपाणि ।

एकवचन

वहुवचन

प्र. पु. (3rd per) अच्द्द्, अत्थि

अच्छति, अत्थि

म. पु (2nd per) सि, अच्छसि, अत्थि

अत्थि, अच्छित्या, अच्छद्

उ. पु (1st per) मिद्, अत्थि, अच्छामि

मूहो, मूहा, इत्यादि

(७) भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने खरान्तात् ही, शी, शीश्च, इत्येत आदेशा भवन्ति ।

In the past tense *hi*, *si*, *hiya*, is indiscriminately used for the affixes after roots ending in a vowel in all persons and numbers as कासी, काशी, काशीश्च, (अकार्षीत् अकरोत्, चकार इत्यादि), ठासी, ठाशी, ठाशीश्च (अस्यात्, अतिष्ठत् तस्यौ) ,

(८) व्यञ्जनान्ताद्भातो परम्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने 'इश्च' आदेशो भवति ।

In the past tense *ya* is substituted for all the affixes in the roots originally ending in consonant (१), as गेषुहीश्च (अयसीत् अष्टदात्, जयाह), अमधातो भूतार्थेन प्रत्ययेन सह 'आसि' 'रहेसि' इत्यादेशौ भवत । आसि or रहेसि is substituted for the root *as* in the past tense, as आसि, (स , ल , अह इत्यादि) प्रकारेण कवचनेष्वर्थ विधि । According to the *Prākitaprasak* a this rule is used in the singular only

(९) भविष्यति तिवादीनां रूपाणि ।

In the future tense the conjugation affixes *iy* & *as* assume the following forms

(१)। प्राकृतप्रकारेण भूत प्रत्ययस्य ईश्च आदेशो भवति रकाचसु धातो ही आदेशः । According to *prāky ta prasak* *iy* is substituted for the affix after roots in the past tense and *as* after a monosyllabic root as जरीश्च (अभूत् अभवत् अभूत्) ; काशीश्च (अकार्षीत् अकरोत्, चकार) ; प्राचाभूत् निहाल प्रथेन इव इत्येते । In the past tense generally the verbs formed with the affixes *hi* and *hiya* are used.

Singular

एकवचन

प्र पु (3rd per) *hi* :
(हिइ)म पु (2nd per) *hisi*
(हिसि)उ पु (1st per) *himi, hamī ssami, or ssamī*
(हिमि, हामि, सामि, साम्)

Plural.

वहुवचन

hinti, hunte, hū e

(हिन्ति, हिन्ते, हिरे)

hitha, hiha

(हित्य हिह)

hissá, hihá

हिस्सा, हिहा (१)

भविष्यति धातु रूपाणि ।

The conjugation of the roots in the future

भू धातु रूपाणि।

Singular

एकवचन

प्र पु (3rd per) { होचिइ, (भवि
ष्यतिभविता वा)

Plural

वहुवचन

{ होचिन्ति, इतादि (भवि-
ष्यन्ति, भवितारो वा)

(१) । शौरसेनी भविष्यदर्थे प्रत्यय परे चिभभवति । एष इति कस्य छतिका । In the sauraseni the syllable *ssi* is used after roots in the future, according to kalpalatika *ssa* is used instead of *ssi* भौतु न् but this auxiliary is not used before *ssamī* चातोचत्तरन एकाराद्य and *i* is also joined to the roots as भविष्यदि करिचिइदि इत्यादि ।

अपभ्रंशो चातुतिङोसंधे भविष्यद्विषये क्त्वा क्त्वा स्यातां In the *abants* *jj* or *jjá* is used between affixes and roots in the future, as चोक्त्वा, चोक्त्वा (भविष्यति) पैशाचा भविष्यति मेः एष्य' 'एष' In the *Paisachi* *essa* is substituted for the affix *ti* 3rd person singular in the future

अपभ्रंशे भविष्यदर्थे विषयस्य स्वारेः चासौ वा भवति, कस्यछतिकापते इत्यर्थः । In the *apabhransa* *ssa* is optionally substituted for affixes in the future according to kalpalatika *ssa* is also substituted for them.

म. पु (2nd per)	{ होहिहि (भवि- यसि, इतगादि)	{ होहित्या, होहिह (भविष्यथ (इत्यादि)
उ. पु. (1st per)	{ होहिमि, होस्मामि, होस्सं, (भविष्यामि इत्यादि)	{ होहामो, होस्मामो इत्यादि (भविष्यामो इत्यादि)

छ धातु रूपाणि ।

प्र. पु. (3rd per)	{ काहिद् (करिष्यति, कर्त्ता, अकरिष्यत्)	{ काहिति (करिष्यन्ति कर्त्तारः अकरिष्यन्त)
म. पु. (2nd per)	{ काहिसि, (करिष्यसि (इत्यादि) एवमन्य चापि ।	{ काहित्या, (करिष्यथ, इत्यादि
उ. पु (1st per)	काहं, काहिमि	काहामो

इस धातु रूपाणि ।

Singular	Plural	
एकवचन	वहुवचन	
प्र. पु (3rd per)	{ इमिद्दि, (इमि- यति इत्यादि	{ इमिदिन्ति, इमियन्ति इत्यादि ।
म. पु (2nd per)	{ इमिदिमि, (इमि- यसि, इत्यादि	{ इमिदित्या, (इमिय्यथ, इत्यादि
उ. पु (1st per)	{ इमिस्मं, इत्यादि इमिष्यामि इतगादि	{ इमिस्मामो, इमिहामो (इमिष्याम इतगादि ।

एवं भण, पठादय ।

(१२) वक्ष्यमाणधातवो भविष्यति विशेष नियमानुमरन्ति ।
तेषामुत्तमपुरुषैकवचन रूपाण्यत्र लिख्यन्ते अन्यत्र तु शुधतु वदवग-
न्तव्यानि ।

The following roots are specially conjugated in the
future tense Their 1st singular forms are given against
them In other persons, they are like *shru* which is con-
jugated below

धातवः	उत्तम पुरुषैकवचन रूपाणि
ह	काह, काहिमि
दा	दाहं, दाहिमि
सं-गम	सगच्छं
रुद	रोच्छ
विद्	वेच्छं
दृश्	देच्छं
वच	वेच्छं
भिद्	भेच्छं
बुध	भोच्छं
शु	मोच्छ, मोच्छिसं, मोच्छिमि इत्यादि
गम	गच्छं
मुष	मोच्छं
क्षिद्	केच्छं

शु धातु रूपाणि ।

Singular

Plural

एकवचन

बहुवचन

प्र. पु (3rd per) { मोच्छिद्, मोच्छिद्दिद् } मोच्छन्ति, मोच्छिन्ति,
(श्रोष्यति) इत्यादि { (श्रोषन्ति इत्यादि)

म पु' (2nd per)	{ मोच्छिषि, मोच्छिषिषि } { (ओष्यषि इत्यादि) । }	{ मोच्छिष्या, इत्यादि { (ओष्यथ इत्यादि)
उ. पु. (1st per)	{ मोच्छं, इत्यादि { (ओषामि) इत्यादि । }	{ मोच्छिमो, मोच्छिषिमो इत्यादि { (ओष्याम इत्यादि)

(१२) Potential mood (लोट, विधि लि &c)

Sing (एकवचन)

Plu बहुवचन

प्रथम पुरुषस्य (3rd person) उ (१)

(न्)

मध्यम पुरुषस्य (2nd person) छ, षि (२)

इ

उत्तम पुरुषस्य (1st person) मु

मो

विधादिषु धातु रूपाणि । The conjugation of the roots in potential mood

इम धातु ।

Singular

Plural

एकवचन

बहुवचन

म पु (3rd per)	{ इमउ, (इमतु { इसेत्) इत्यादि	{ इमन्तु, इसेन्तु, { (इसेयु) इत्यादि
----------------	----------------------------------	---

(१) । लोटोन्वयानुशायां उच्चारणे 'उ' एदेशो भवति । In the saurashtri du is substituted for u

(२) । अकारान् परस्य ओन्वयाने इच्छं, 'इच्छिषि,' 'इच्छे' इत्येते आदेशो भवति । After roots ending in a, *su* becomes optionally *ya*, *ya*, *ya*, अकारान् परस्य वा । After roots ending in a the affix *su* is also optionally elided ; दक्षिणते वक्ष्यते इव हि ; according to dandin he is used only after

म पु (2nd per)	{ ह्यसु हसहि, हस, हसे ज्यसु, हसेज्यहि, हसेज्ये, (हस, हसे) इत्यादि	{ हसह, (हसत, हसेत) इत्यादि
उ पु (1st per)	{ हसमु, (हसानि, हसेय) इत्यादि	{ हसामो (हसाम, हसेम) इत्यादि

एव पठादय , केपाञ्चिन्मते जिधातो विंधादिषु वर्त्तमानवत्
रूपाणि भवन्ति ।

According to some authorities in the potential mood
the root *ji* is conjugated like in the present tense, as
जसद् इत्यादि । (१) ।

(११) वर्त्तमाने, भविष्यति, विंधादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य
ज्य ज्ञा, इत्येतावादेशो वा भवत । पक्षे यथाप्राग् ।

jjā and *jjā* are optionally substituted for the affixes
in the present and future tenses and also in the poten-
tial mood, there being an option the forms previously
mentioned are also allowed हेनचन्द्रमते स्वरान्तधात्वना
मेवाय विधिः, according to Hemchandra this rule applies
only to the roots ending in vowel, as हसेज्, हसेज्या (हसति,
हसिष्यति, हसतु, हसेत इत्यादि) (१) ।

१। शौरसर्ना जि' धातो विंधादिषु 'जडु' इत्यादि रूपाणि भवन्ति। In the
sauraseni the root *ji* assumes the form of *jedu* &c in the potential
mood

१। शौरसर्ना मेवविधिः । This rule is not applied in the sauraseni
dialect

(१४) वर्त्तमाने, भविष्यति, विधादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्येऽपि क् क्वा इत्यादेशौ वा भवत ।

ज्ज and ज्जा are also used between roots and affixes in the present and future tenses and also in the potential mood, as होज्जद्, हीज्जाद् (भवति, भविष्यति, भवतु, भूयादित्यादि) ।

(१५) श्च, शानच् इत्येतयोरेकैकश्च न्त माण इत्येतावादेशौ भवत ।

Nta and mána are respectively substituted for the present participle *satra* and *sapach* (१) as पठन्तो, पठमाणो, द्रवतो द्रवमाणो (पठन्, द्रवन्) ,

(१६) स्त्रियां वर्त्तमानयो श्च शानचोरीकारादेशो भवति, न्तो, माणा च ।

I is substituted for *satra* and *sapach* when used in the feminine *nta* and *mána* are also substituted for them respectively

(१७) वर्त्तमान, विधिलिङ् श्चणु परतोऽकारश्च स्थाने एकारो वा भवति । (२)

L is optionally substituted for the final *a* of a root in the present and potential, and also in the present

१ । अपच श्च वि काले श्च प्रत्यय । In the *apach* *raná* the participle *satra* is used after a root in three tenses *v z* : the present, the past and the future, as भोजो भवन् भविष्यन् &c.

२ । शौरभ्यां धातुलिङ्गोन्धे वञ्चं रदान्तात् । In the *saursant* *e* or *á* is optionally inserted between the roots and affixes as, भरदि भर्गादि ।

participle before *satrī*, as हसेद्, हसद् (हसति), हसेत्, हसत् (हसेत्), इद् हसेतो हसतो, (हसन्), कचिद्भवति there are exceptions of this rule, as जञ्जद् (जयति), कचिदात्मपि in some instances *ā* is also substituted for *a* as सुणात् (शृणोतु), (१)

भाव कर्मणो ।

Passive forms

(१८) भाव कर्मविहितस्य चक स्थाने इञ्, इञ्ज इत्येतावादेशौ भवत ।

For *yaḥ* (the suffix indicating passive form) *ia* and *iya* are substituted as हसिञ्जद् हसिञ्जद् (हस्यते), दृशवचोस्तु भावकर्मणोर्यथासख्य दीप्त बुच्च इतिरूप भवति । The roots *dṛis*, and *buch* assume the forms *d sa* and *buchcha* respectively in the passive, as दीप्तद् (दृश्यते), बुच्चद् (उच्यते), (१)

क्वादीना कार्यविशेष ।

(१९) क्वा, तुम, तय, भविष्यत् काल विहिते च प्रत्यय परे अत एव इच्च भवति ।

१ । शौरसैन्यां यक स्थाने इञ् इत्यादेशो भवति In the Sauraseni *ia* is substituted for *yaḥ* (the affix of the passive) पैशाचान् 'इय' इत्यादेशे in the passive *yaḥ* is substituted for *yaḥ*

२ । According to prākṛ (1) *raśāsa* only *e* or *ā* is substituted for *ia* and an *a* in the first syllable of the root becomes *ā* प्राचनप्रकाशे मने विच स्थाने इ च्चादी भवत चातीरकादेशे चत् ।

When the affixes *ktwá*, *tuman*, and *tabya* follow, and also in the future *e* or *i* is substituted for the final *a* of root, as हसेउण हसिउण (हसित्वा), हसेऊं, हसिऊं (हसितुं); हसेअब्बं, हसिअब्बं (हसितव्यं); इत्यादि ।

तत्र प्रत्यये परत अत इभं वति । *I* is substituted for the final *a* when *lta* (the affix of the past participle) follows, as हसिअं (हसितं); पठिअं (पठितं);

षिजन्ताणां ।

(२०) षेः स्थाने अत्, एत्, आव, आवे इति चत्वार आदेशा भवन्ति । (१)

A, e, dba, or dbe is substituted for *nich*, the causal affix.

(२१) ऋ, भाव कर्मविहिते च प्रत्यये परतः षेर्लुक् अतीतादेशः भवति ।

The causal affix *Nich* is optionally elided in the passive voice and also when the affix *kta* follows it, when elision does not occur, *abi* is substituted for it, as कारिअं, कारविअं (कारितं); हसिअं, हसाविअं (हसितं); मोसिअं, मोसविअं (मोसितं), तोसिअं, तोसविअं (तोसितं), कारीअद्, कारावीअद्, कारिअद् कारविअद् (कार्यते) इत्यादि किञ्च भ्रमस्थाने विकल्पेण भ्रमाद्वादेशः ।

१ । In the objects *अत्* & *एत्* assume the forms of suffixes in the passive अत्वात् अत्वात् इत् इत्वादिभ्यं इत्वा इत्वर (अत्वात्) अत्वर (अत्वात्) इत्वर (इत्वात्)

Bhamada is optionally substituted for *bhrama* before the affix such as, भसाडद्, भमाडेद्, भासेद्, भमावद् (भामयति)।

इति प्रथम. पाद ।

अथ पञ्चमोध्वायस्य ।

द्वितीय पाद ।

(धात्वादेशविधि)

साधारण नियमा ।

General rules

(१) यच्चनान्ताद्भातोर्न्ते 'अकारो' भवति ।

A is added to every sanskrit roots ending in consonants, as हसद्, (हसति) इत्यादि ।

(२) अकारान्तान् वर्ज्यत्वा स्वरान्ताद्भातोर्न्तेऽकारागमो वा भवति ।

A is optionally added to roots ending in vowels, except those which have already *a* at their end, as पाद्, पाश्चद्, (पाति) , इत्यादि ।

(३) चि, जि, झ, श्रु, चु, लू, पू, धूना मन्ते एकारागमो भवति
एषां दीर्घस्वरस्य ह्रस्वय ।

Na is added at the end of the roots *chi*, *ji*, *hu*, *sru*, *sru*, *lu*, *pu* and *dhu* and the preceding long vowel is shortened, as चिणद् &c च्यादीनां कर्मणि भावे च वर्तमाना-
नामन्ते द्विरुक्तो वकारागमो वा भवति ।

In the कर्मवाच्य and भाववाच्य i.e the true passive and the impersonal passive neuter of a verb *rv* is also optionally added to the root and the suffix यक् (ञ्) if applied to it is elided, as चिञ्द्, चिणिञ्द् (चीयते) इत्यादि ।

चिञ् ह्रस्वनां कर्मणि भावेचान्ते द्विरुक्तो मो वा भवति । यको
लोपः । At the end of the roots *chi*, *kan* and *khan* when
in the (भावकर्म) passive voice *mm* is optionally added,
and the suffix *yak* (यक् ञ्) is elided after it, as चिञ्द्
(चीयते), ह्रञ्द् (हन्यते), इत्यादि (१) । इन्ते कर्त्तर्यपि । This
rule is also applied to the root *kan* even when in the
active voice

(४) रुह, लिह, वह, रुधामन्त्यस्य भावकर्मणो द्विरुक्तो मो भवति ।
यक् लोपय ।

The final letter of the roots *duh*, *lih*, *bah* and, *rudh*
when in the passive (भावकर्म), becomes *stv* and the suffix *yak*
(यक् ञ्) is elided after it, as दुवभद्, दुह्विञ्द् (दुपते) इत्यादि ।

(५) गमादीनां मन्त्यस्य भावकर्मणो द्विरुक्तो मो भवति । यक् लोपय ।

The final letter of the roots *gama* &c. is optionally doubled, in the passive voice (भावकर्मणो), as गमद्, गमिज्जद् (गम्यते); हरद्, हरिज्जद् (हर्यते);

वक्ष्यमाणा धातवो भाव कर्मणोर्विशेष नियमानुसरन्ति ।

To the following roots special rules are applied in the passive voice.

(roots) their forms in the passive voice.

धातवः	(भावकर्म रूपाणि)
दद्	डद्, डदिज्जद् (दद्यते)
वध	वंद्, वंदिज्जद् (वध्यते)
सं-रुध	संरुब्धद्, संरुधिज्जद् (संरुध्यते)
अनु-रुध	अणरुब्धद्, अणरुधिज्जद् (अनुरुध्यते)
उप-रुध	उवरुद्, उवरुधिज्जद् (उपरुध्यते)
हृ	ह्रीरद् (ह्रियते); हरिज्जद्
कृ	कीरद् करिज्जद् (क्रियते)
तृ	तीरद् तरिज्जद् (तीर्यते)
जृ	जीरद्, जरिज्जद् (जीर्यते);
अर्ज	{ विढप्पद्, विढविज्जद् अजिज्जद् { (अर्ज्यते),
ज्ञा	णच्च्द् एज्जद्, जाणिज्जद्, णाड्ज्जद् (ज्ञायते)
वि-आ-हृ	वाडिप्पद्, वाहरिज्जद् (व्याह्रियते)
आ-रभ	आढप्पद्, आढवीअद् (आरभ्यते);

खेह	सिप्पद् (खिद्यते),
सिप	सिप्पद् (सिच्यते);
यह	घेप्पद् गण्हिज्जद् (गट्द्यते);
स्यू	खिप्पद्

(६) धातोरन्त्यस्योवर्णस्यावादेशो भवति ।

Aba is substituted for the final *u* of a root, as ऋ-ण्व, इत्यादि ।

(७) धातोरन्तरस्य 'अ' वर्णस्यारादेशो भवति ।

Ara is substituted for the final *ri* of a root, as ह कर इत्यादि । हृषादीनां मृकारस्य तु 'अरि' इत्यादेशो भवति । But *ari* is substituted for *ri* in the roots *brisha* &c as वृष-वरिष, हृष करिष इत्यादि ।

(८) धातोरिवर्णस्योवर्णस्य गुणो भवति ।

The final *i* and *u* of roots assume the forms of *é* and *ó* respectively, as नेद् (नयति), मोत्तुण (मुञ्जा),

(९) हृषादीनां स्वरस्य दीर्घः ।

The short vowel of the roots *rush* &c becomes long, as रुसद्, पूसद् (पुष्पाति), सीसद् (शियति),

(१०) धातुषु स्वरानां म्याने स्वरा यद्बल भवन्ति ।

The final vowels of san^{sk}rit roots arbitrarily change to new ones, use being our only guide in such cases

(११) अपि लिखिता धातवो विशेषनियम-वशात् रूपान्तरं प्राप्नुवन्ति ।

The following roots change their forms under special rules

The original
sanskrit roots

The Prakrit forms which the sanskrit roots optionally assume at the time of conjugation

संस्कृत धातवः

(संस्कृत धातवः प्राकृत रूपाणि)

कथं

{ वञ्ज्जर, पञ्ज्जर, उपपाल, पिसुण, मघ, वोल्ल,
चव, जप, सीस, माह, णिव्वर (दु खार्थे)

जुगप्सा

झुण, दुगुच्छ, दुगुच्छा

बुभुच

षीर

धा

झा

जै

गा

ज्ञान

जाण, मुण,

उत्-धा

धुमा,

श्रुत्-धा

दह,

पा (पाने)

पिजज, कल्ल, पट्ट, घोठ

उत्-वा

ओरुम्मा, वसुथा

नी-द्रा

उहीर, उघ

आ-घा

आरुग्घ (१)

घा

अवमुक्क

सम्-सै

खा

(१) शौरसेन्यां प्राप्तामे जिह (in the sauraseni janka is substituted for

स्त्रा (१)	ठा, थका, चिट्ट, निरप्प
उत्-स्त्रा	ठ, कुकुर
स्त्रा	झाप, झाप
निर-मा	निम्माणा, निम्भव
चि	निरभर
इदि-णित्	गुम, गुम, मञ्जुम, टका, यच्छाद्य
नि-वृ-णित्	णिहोड, निवार
नि-पत्त णित्	णिहोड
वृ-णित्	दूम,
धवल-णित्	दुम, धवल, (दूमय)
तुल-णित्	उहाम (वा)
वि-रिच-णित्	ओलुण्ड, उदण्ड, पल्लित्य, विरेज
मिग्र णित्	वीमाल, मेसव ; (वा) ;
भम-णित्	तालिचण्ड, तमाड, (वा) ;
तड-णित्	आहोड, विहोड (वा)
मग्न-णित्	{ विउड, नासव,, चारव, विप्पगाल, पलाव ;

(१) अपभ्रंशे स्त्रा स्थाने ठडय in the apabhraṅsa a thakka is also substituted, for stha. शौरसेनी स्त्रा स्थाने वेवळ चिट्ट उदा परण्यु उव in the sauraseni only chitta is substituted for sthā but when the prefix ut is joined to it the substitute is utthā शाकरी भाषायां स्त्रा स्थाने चिट्ट इतिच, in the śākari dialect chusta is also substituted for stha.

दृश णिच	दाव, दस, दरकव, दरिष ,
उत् घट णिच	उग, उग्घाड
स्पृह णिच	सिह
म भू णिच	आमघ, (वा)
उत् नम णिच	{ उत्पघ, उलास, गुलुगच्छ उपपेस, उस्याव ,
प्र सार णिच	पट्टव, पेण्डव, पट्टाव ,
वि ज्ञा णिच	वोछ, आबुछ, विशव
अर्प णिच	असिव, चक्षुप्प पणाम, सप्प ,
धा णिच	अव, आव ,
सु णिच	उन्नास पन्नास, पाव ,
विकीड णिच	परकीड (वा)
रोमस्य णिच	उग्यास, वग्गोस, रोमस
काम णिच	णिज्जव
प्रकाश णिच	णुव पआस ,
कम्प णिच	विच्छोल (वा)
आ रुह णिच	वस, रोव ,
दोल णिच	रखोल, डोल ,
रज्ज णिच	राव (वा)
घट णिच	परिवाड (वा)
वेष्ट णिच	परि आस

की	क्विण (१)
वि की	क्वे क्विण
भी	भा, बीह ,
आ ली	अली
नि ली	{ णिली, अणि, लुक्क, णिरिग्घ, लिक्क { लिहक्क, निखिञ्ज
वि ली	विरा, (वा)
र	रुज, रुट, रव
शु	इण, सुण
धु	धूव धुण
भू (२)	{ ऋव, हो, हव, भव, (वकारेत् वज्जे प्रत्यये) ऊ इत्यादेश, (पृथग्भूत स्पष्टा र्थयो) णिव्वड इत्यादेश, (प्रपूर्वकस्यतु भूधातो) ऊप्प इत्यादेश, (क्त प्रत्यये परे) 'ऊ' इत्यादेशो वा

(१) अपभ्रंश की जाती कीछ इति रूपं धरति in the *apabhransa* *ki* is substituted for *kī*.

(२) अपभ्रंश के पर्यायार्थे भुवोवुच इतद्भू-शो भवति। In the *apabhransa* *h* *ch* is substituted for *bhu* when it is used in the sense of plenty (पर्याय)।

भौरस्यन्दी भूधातो ह्यन भो'चो'य प्रुटपरो'भंर इति as भविष्यादि, भविष्यत्तु in the same sense 'bi' as well as 'ho' are optionally substituted for *bhu* but *bhava* is substituted for it in the future and before the suffix *yap* (*ktvā*) and when the suffix *ktā* is joined to it *bhu* is substituted.

छ (१)	{ कुण, कर, (कालेक्षितार्थे) णिआर, (निष्टभविषये) णिद्वृह, (अवष्टम्भ विषये) सदाण, (अमविषये) वम्प, (क्रोधेनोष्ठमालिन्यकरणार्थे) णिओल, (शैथिल्य लम्बन करणार्थे) पयस, पदस, (निष्पा- ताच्छोटनार्थे) णीलुञ्ज, (घौरकरणार्थे) कम्म, (चाटु करणार्थे) गुल्ल ।
झ (२)	{ कर, कुर, भर, भल, लट, विन्दर, सुमर, पयर, पण्डह, सर, (विपूर्वकस्य स्मरते) पण्डुस, विन्दर, वीसर ।
वि-आ-ह	कोक्क, पोक्क, वाहर ।
मुच	{ कड्ज, अत्रहेड, मेस, रेअव, णिलुञ्ज, धेमाड, मुअ, (दु खमोचनार्थे) णिध्वल ।
वच्च	वेहव, वेलव, जूरव, उमच्छ,
रव	रणह, अत्रह, विडविड्ड
सम्-आ-रव	उवहत्थ, सारव, समारव, केलाय ।
मिच	मिच्च, मिमर, सेअ,

(१) शौरभेन्यां ललोक्षाने केवलं कर इति आदेः । ज्ञायपी क इति तथा ज्ञायपी
 खान दुष इति च । तुम तस्यो का इति in the sauraseni only kara is sub-
 stituted for krip and before ktwa and yap la substituted for it
 and ktwa and yap themselves are replaced by dya Before the affixes
 tum and tabya the substitute is la

(२) शौरभेन्यां झृ खाने सुमर इत्यादेशो भवति in the sauraseni sumara is
 substituted for smri.

प्रच्छ	पुष्क
गज्जं	घुक्त, (वृषगज्जंते) द्विक ;
राज	रग्ध, कद्द, मह रीर, रेह (१)
प्र-सं	पयज, लुब्धेक (गन्ध प्रणारे) महमह ।
नि-सु	नीहर, नीम, धाड, वाघाड, नीमर
जागु	जग्ग, जगार ;
वि-आ-ष्ट	आश्रड्ड, वातार ;
म-श	साहार, साहड ;
आ-दू	मयाम, आदर ,
प्र-ह	धार, पहर ,
श्र-ह	श्रीह, श्रीरष, उशर ,
शक	शय, तर, तीर, पार, मङ्क ,
गज	रघ ;
श	तर ;
पु-लिच	पाद
पन्न	बल
घाय	मन्ह
मष	वेपड, पष .
पष	शौक, पडम, पष ;

मध्ज (१)	आउड्ड, षिउड्ड, बुड्ड, सुप्प ;
पुज	आरोल, वमाट, पु ज ,
सपुज	जीह, सपुज ;
उत्-विज	उच्चिउ
तिज	ओसक ;
मज (२)	{ उगद्धुम, लुद्ध, पुद्ध, पुम, फुम, पुम, लुह, कुल ,
भज	{ वेमअ, मुसुमूर, मूर, खर, सड, विर, पविरज, करअ, नीरज
वुज (२)	वघ,
अनु-वुज	परिअण, अणु वघ ,
अज्ज	विठव, अज्ज ;
पुज	जुज, जज्ज, जुप्प ,
भुज	{ भुज, जिम, जेम, कम्म, अल्ल, समण, समड, वड्ड (उपपूर्वकस्य भुजधातो । कम्मव इत्यादेशो ।
घट	गठ, घठ ,
स-घट	सगल, सघट्ट

(१) शौरसेन्यां मध्जधातो आने वुड् मञ्जी भवति in the saurasheni budda and madya are substituted for mady

(२) शौरसेन्यां मज्जकाम वघ इत्यादेशो भवति in the saurasheni ghasa is substituted for mrya

(३) शौरसेन्यां पुजधातुआने वघ इत्यादेशो भवति in the saurasheni bhaja is substituted for bhaja.

स्फुट	फुट, फुंड,
स्फुट (हास्ये)	सुर।
मण्ड	चिंच, चिंचर्ष, चिंचिल, रीड, विडिक;
तुड	{ तोड, तुट, खुट, खुड, उखुड, उकु, क, णिक, लुक, उमूर
घूर्ण	घुल, घोल, घुल, पदम (१)
नृत	नघ ;
वि-वृत	ढंघ, विवट
नृत	नघ ;
काय	- अट्ट, कड ;
यन्य	गण्ड
मंघ	विरोल, घुमल ;
ह्लाद	अव अघ, (एतन्नासायस्यैवं रूप)
नि-मद	नुमञ्ज
क्षिद	{ दुहाव, णिच्छन, णिहोर, णिमर, णिभूर, भूर, क्षिद ; (आपूर्वकस्य क्षिदेः) उभाद, उहाल इत्यादेमी
विद	विष्ण ;
मद	{ मल, मट, परिवट्ट, पट्ट, चट्ट, मट्ट परलाड ;

(१) In the saurashtri only *ghamra* is substituted for *gharua* (गौर
घेरा; वेवर्षं पुष्पदन्ति ।

सुन्द	सुसुसुल, फद
पद	पण्ज
नि पद	निध्वल, निपपजज ;
वि सं वद	विश्रुट, विलोठ, फंघ, विमवत्र ;
रुद	रुव, रोव ,
शद	भाड, परकोड
आ क्रन्द	णीहर, अक्रन्द ,
खिद	जूर, विमूर, खिज,
खिद	मिज्म
रुध	रुध्ठड, रुग्, रुग्
नि सिध	रुध्ठ, निवेष्ट ,
क्रुध	जूर, कुमज ,
जम	जाश, जम ,
तन	तड, तडड, तड्डव, विरक्ष
हप	यिपप,
उप—रुप	अक्षिय, उवमपप ,
स तप	भख ,
वि आप	ओअग, वाव
सम् आप	समाण, समाव
सिप	{ गलत्य, अड्डरक, दधोक्त, पेक्त, एोक्त, { बुद्ध, कुल, पर, घन्त, पुक्त, खिष

उन्-चिप	{ गुलुगुच्छ, उत्त्यंघ, अस्त्य, उवन्त, उस्तिजा, इखुव, उक्खिव ; (आपूर्वस्य चिपतेः) घोरव, अक्खिव
खप	कमवष, लिष, लोट, मुष ;
घेप	आश्वन्, आश्वन् ;
वि-खप	भंख, वडवड, विलव
शिंप	शिंप
गुप	विड, णड, गुप्प
कपां करोति	अवहावेद्
प्र-दीप	तेअव, संदुम, संधुक्, अशुत्त ;
लुभ	संभाव, लुषा ;
लुभ	खडर, पड्डह ;
आ-रभ	आरंभ, आठव, आरभ ;
उप-आ-खभ	ऊरंव, पशार, वेसव ; उवाखभ ;
अव-जृंभ	जंभा, जंभाअद्
जम	एव ;
जम (भारतकामो कर्त्तरि) णिसुठ, नव ;	
वि-अम	णिव्वा, वीसम
आ-कम	उहाव उत्पार, वंद, अकम ;
अम	{ टिरिटिस, दुडुत्त, डंडत्त, खड्दम, सन्नाड, भमड, भमाड, तल्लअंट, वंट, कुंप, मुम, गुम, फुम, फुष, दुम, दुष, पर, भम् ;

गम (१)

अर, अरच्छ, अणुयज्ज, अयज्जस, लक्षुस,
अकस, पक्षड्ड, पच्छ द, णिमह, णी, णीण,
णोलुक्क, पदअ, रभ, परिअल, वोल, परि
अल, णिरिणस, णिवध, अवसेह, अवहर,
गच्छ ,

(आपूर्वस्यगमे स्थाने अहिपपुत्र इत्यादेशो
भवति वा पक्षे आगच्छ) ।

इम (गतौ)

इम

स गम

अधिर, सगच्छ

अभि आ गम

उमत्य

प्रति आ गम

पलोड्ड, पचागच्छ ,

यम

परिषाम पडिमा मम

रम

{ सखुड्ड खेवड्ड उभाप किलिकिष, कुट्टुम
मोटटाअ णीसर, वेस, रम,

पूर

{ अगघा, अगघव उट्टुम अगुम, अदि
रेम, पूर

त्वर

तुवर, जअड्ड तूर, (कादो) तुर इत्यपि ,

धर

धिर, कर, पधर, पधड णिअन णिड्डअ

चम

चम चम ,

(१) ओरधमां ज्ञापरो भेन ज्ञान न इति ज्ञापरो दूयद्यः । the aurasentga
is substituted for gam before the affixes ki f and yop and the affixes
themselves too assume the form of d vs ज्ञापरो ज्ञेयताम इति in the
magadh gascha is substituted for g =

उत्-हल	उत्थल,
विगल	विष्प, विट्ट, ह
दल	विमट्ट, दल ;
मील	मिल, मील ;
वल	वम्प, वल ;
भंग	फिड, फिट्ट, फुड, फुट्ट, चुक्क, भुल, भम ।
नग	{ विरणाम, निवह, अरमेह, पडिमा, सेह { अरहर, नग ।
अत्र कोश	ओवाम ।
म दिम	अपार :
दुम (१)	{ निअच्छ, पिच्छ, अत्रच्छ, अकच्छ, { अगुज, मछत्र, देकर, उअकग, अरकग, { अत्रअकग, पुमथ, गिथ, अत्राम ।
पुग	{ फाम, फंम, फरिम, खिव, खिर, आलल { आलिह ;
प्र-विज	परिथ, पविग ; (१)
प्र मृममुपो	पनुम ;
पिय	{ निवह, निरिणाम, निरिणगुज, रोथ { चट्ट, पीम ।

(१) जोरमेदा दुजे वेव जे लेल, लेव लेतुलेरि क दपोलि क अराम
अवधने दुध अराम, in the case of the present is also used for the
अवधनेरिवावे देवधर acc. लग ले ले, अरुतु देविका is also used and
लेले

(१) In the case of the present is also used for the
अवधनेरिवावे देवधर अरुतु देविका is also used and
लेले

भाप	भुक्क, भम ।
रुप	{ कट्ट, साअट्ट, अञ्च, अणच्छ, अअच्छ, आदच्छ, करिस, (असिकर्षणार्थे) अरकोड
गवेष	दुदुल्ल, ढढोल, गसेम, घत्त, गवेस ।
झेप	सामग्ग, अवआम, परिअत, सिलेस ;
मूच	चोप्पड, मरक
कांघ	{ आह, आहिलघ, आहिलख, वघ, वम्फ, मह, मिह, विलुप, कख
प्रति ईच्छ	सामाय, विहीर, विरमाल, पडिख
तच्छ	तच्छ, चच्छ, रम्प, तस्स, रम्प ,
वि कस	कोआम, वोसट्ट, विश्म ,
इम	गु ज्ञ, इम
ख म	लद्धम, डिम, मम ,
चम	डर, वीअ, वञ्ज ,
नि अम	णिस, णुम ,
परि-अम्	पलीट्ट, पल्लट्ट, पल्लत्थ ।
नि अम	अय, भीमम ,
उत् लम	{ जमल, जसुअ, णिल्लम, पुलआअ, गु'जल, आरोअ ,
भाम	भिम, भाम ,
गम	घिस, गम ,
अव गह	ओवाह, ओगाह ,
आह	चड, वलगा, आह ,
गुह	गुअ, गुअड, गुअअ ;

दह अदिजल, आलु ख, डह,
 यद (१) { वल, गेण्द, हर, पग, णिहवार, अदिपहुत्र;
 क्ता, तुम, तय्येषु ग्रहम्याने घेत् इत्यादेशो
 भवति ।

वच (२) (क्ता, तुम, तय्येषु) वोत्

क्ता, तुम, तय्येषु परत रुद, भुज, सुचामन्दवर्णस्य तो भवति ।

Before the affixes *ktā tum* and *tavya* final consonants of the roots *rud*, *bhuj* and *mucha* becomes *t*

हज स्याने भूतभविय्यती क्ता, तुम, तय्येषु च परत का इत्यादेशो भवति । The root *krin* becomes *kā* in past and future tenses and before the affixes *ktā*, *tum* and *tavya*

इष	इष्क (२)	कुध	कुष्क,
यम	जष्क,	मिध	मिष्क,
अस	अष्क,	सद	सड,
खिद	खिद,	पत	पड,
भिद	भिद,	वृध	वड,
सुध	सुष्क,	त्रेष्ट	त्रेड,
बुध	बुष्क,	स-वेष्ट	सवेड,
गृध	गिष्क,	उत्-वेष्ट	उव्येड, उव्येड,

(१) शौर्येन्यां ग्रहणातो गेण्द इतिरूप भवति । कस्यचिन्मते क्त् तदयो र्भे इति । In the sauraseni *geṇḍa* is substituted for *grāṇa* but according to some (*ge*) is substituted for it before the affixes *ktā* and *tavya*. भावकर्मो को गेज्ज् चेष्यौ *geṇḍa* and *geṇḍa* are substituted for *grāṇa* in the passive (भावकर्मो) अपध मे यदस्याने गृह्ण इत्यादेशो भवति । In the *apodhrans* a *grāṇa* is substituted for *grāṇ*

(२) शौर्येन्यां बुक्चो स्याने ऋच इति । In the sauraseni *baṅcā* is substituted for the roots *bru* and *baṅcā* in all affixes

(३) शौर्येन्यां इष्कते पुष्क । In the sauraseni *p ckh* is substituted for *ckh*

खाद् धावोरन्तरस्य लुग्भञ्जति । The final letter of the roots *khād* and *dhāv* are optionally elided, as खाद्, खाद्द (खादति) ; धाद्, धाद्द (धावति) ;

सृजधातो रन्तरस्य रोभवति ।

R is substituted for the final letter of the root *srija*, as, सिरद् (सृजति) ;

शकादीना मन्तरस्य द्वित्वं भवति ।

The final letter of the roots *śak* &c, is doubled, as शक्क, शग्ग, कुप्प, नक्क &c

अफुषादय. शब्दा. आक्रमि प्रभृतीनां

धातूनां स्याने केन षच् निपात्यन्ते ।

Aphunna &c. are used for *ākrami* &c with the affix *ktā*, as अफुषो (आक्रान्त), उक्कोष (उत्कृष्ट), फुडं (स्यूष्टं) ; वीक्षीणो (अतिक्रान्तः) ; वीक्ष्हो (विक्षितः) ; लुग्गो (रुग्गः) ; विष्हको (वृष्टः) ; मृष्ट्हो (मृष्टष्टः) ; विडत्तं (अज्जितं) ; द्वित्तं (स्यूष्टं) ; जडं (त्यक्त), द्वाषिञ्चं (चिञ्चं) ; निम्कुटं (उड्कुत्तं) ; चक्खिञ्चं (आस्त्रादित्तं) ; निमिञ्चं (स्यापित्त) इत्यादि ।

Roots which have special forms in the *ś'auraseni*

सं धातुः	मां ह्य
चर्ष	चय,
सृज	पुष,
रूप	सिर, सिष्प ;
पुद्	पुद्,

ऊ

ऊण,

खु

युण

दा

दे, (भविष्यति) दइ, (कृतव्ययो) दा

Pachadi &c are used for *pachayats* &c शिष्ट प्रयो-भाद
रणीय । In these cases old authorities are our only guides

पाचयत्यादीना 'पचदि' इत्यादयो निपात्यन्ते ।

In the *apabhraṅśa* (अपभ्रंशे) ब्रु स्याने ब्रुव इत्यादेशो भवति
in the *apabhraṅśa* *bbuba* is substituted for *bru*

अपभ्रंशे चित्तादीना स्याने छोल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति ।

In the *apabhraṅśa*, *chulla* &c are substituted for *lship-
ta* &c

अपभ्रंशे आपूर्व च्च स्याने अक्ख इत्यादेशो भवति । In the
apabhraṅśa *akkh* is substituted for *āchaksha*

अपभ्रंशे वदम्याने वोळ इत्यादेशो भवति । In the *ap-
bolla* is substituted for *vada*

सम्पूर्णम् ।

THE END

भगवानाह । किं गयत्रे भिनत्रो यो भूतौ तेन बालेन तेन समयेन दरिद्रं पुरं प
 प्रासादं स¹⁾ वपुष्मान् । यतस्तेन स्तूपं सम्पृष्टं तेनाभिद्वयं सन्ततो यत्प्रणिधानं कृतं तेनेह
 ज्ञानं यदुच्चं सानात्कृतम् । इति हि भिनत्र एवात्तदृष्टानां कर्मणामेवात्तदृष्टीं त्रियारु
 एवात्तदृष्टानामेवात्तदृष्टतो व्यातिमिषाणां व्यातिमिषस्तस्मात्तद्दिं भिनत्र एवात्तदृ
 ६ ष्णात्त²⁾ कर्मापययास्य व्यातिमिषाणि चैवात्तदृष्टेभ्यश्च वनस्वाभोगः करणीय इत्येव वो
 भिनत्रं शितितज्यम् ॥

इदमवोचंद्भगवानात्तमनसस्ते भिनत्रो भगवतो भाषितमभ्यनन्दन् ॥

1) MS त वपु°

2) B इदमवाच° DCP corr

बलवानिति ६३ ।

बुद्धो भगवान्स्तत्कालो गुह्यतो मानित पूषितो राज्ञो रूपमात्रैर्धनिभि पौरै
 मेष्ठिभि सार्ववर्द्धैर्देवैर्गो[61]र्षनैरनुर्गते किञ्चैर्मरुत्सुर्गैरिति देवनागयत्तासुरगुरु
 उक्त्वा मरुत्सुर्गान्धर्चितो बुद्धो भगवान् ज्ञातो गुरुपुण्यो लाभो धीवर्षिण्डपातशयना
 सनगानप्रत्ययभेदव्यपरिष्काराणां सम्प्रायसद् वक्त्रिवस्तुनि विरुति न्ययोधात्मे ।
 कपिलवस्तुन्ययतम क्षय घापो मरुधनो मरुभोगो त्विस्तीर्णविशालपरिग्रहो
 वैभ्रणधनसमुदितो वैभ्रणधनप्रतिस्पर्धी । तेन सदृशात्कुलात्कलात्रमाणीतम् । स तथा
 सार्धं क्रीडति हसते परिचारयति । तस्य क्रीडतो हसमाणस्य परिचारयत पुत्रो ज्ञातो
 अभिव्रपो दर्शनीय प्रासादिको गतिक्रातपोरुपयन् ॥ तस्य ज्ञातो ज्ञातिमरु क्त्वा
 नामधेयं व्यप्रस्वायते किं भवतु दारुकास्य नामेति । ज्ञातय ऊचुर्पस्मादपं दारुको घल 10
 वान्प्राप्तं स्यादस्य बलवानिति नाम ॥ घलवान्दारुको गृष्टाभ्यो धात्रीभ्यो दत्तो दाभ्या

1) B सार्ववर्द्धैर्दे° DP corr

2) P fills up the gap

3) MS ज्ञात । अभि°, and प्रासादिकः घति°

4) Ex conject, MS घतिक्रातपोरुपस्य As to my correction cp Feer's translation (p 244, 12) «dont la force dépassait celle de l'homme»

5) Ex conject, *prāptam* signifies 'fit, proper' (PW s v घ्राप् -+ प्र, sign 9 of the participle) MS प्राप्त स्यादस्यबलवानिति नाम भवतु । I have left out भवतु taking this word for a gloss of प्राप्तं स्यात्

6) MS °रुवष्टा°, cp *supra* p 545, n 5